

T.C.
MARMARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
FELSEFE VE DİN BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
İSLÂM FELSEFESİ BİLİM DALI

EFDALÜDDÎN EL-HÛNECÎ'DE KİPLER MANTIĞI

Yüksek Lisans Tezi

ENGÜL AYBAY

İstanbul, 2019

T.C.
MARMARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
FELSEFE VE DİN BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
İSLÂM FELSEFESİ BİLİM DALI

EFDALÜDDİN EL-HÛNECÎ'DE KİPLER MANTIĞI

Yüksek Lisans Tezi

ENGÜL AYBAY

Danışman
Prof. Dr. ALİ DURUSOY

İstanbul, 2019

T.C.
MARMARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜ

TEZ ONAY BELGESİ

FELSEFE VE DİN BİLİMLERİ Anabilim Dalı İSLAM FELSEFESİ Bilim Dalı TEZLİ YÜKSEK LİSANS öğrencisi ENGÜL AYBA Y'ın EFDALÜDDİN EL- HÜNECİDE KİPLER MANTIĞI adlı tez çalışması, Enstitümüz Yönetim Kurulunun 14.03.2019 tarih ve 2019-7/18 sayılı kararıyla oluşturulan jüri tarafından oy birliği / oy çokluğu ile Yüksek Lisans Tezi olarak kabul edilmiştir.

Tez Savunma Tarihi ..29/07/2019

Öğretim Üyesi Adı Soyadı

İmzası

Öğretim Üyesi Adı Soyadı	İmzası
1. Tez Danışmanı Prof. Dr. ALİ DURUSOY	
2. Jüri Üyesi Doç. Dr. FERRUH ÖZPİLAVCI	
3. Jüri Üyesi Dr. Öğr. Üyesi MEHMET ÖZTURAN	

GENEL BİLGİLER

Adı Soyadı: Engül Aybay

Anabilim Dalı: Felsefe ve Din Bilimleri

Programı: İslâm Felsefesi

Tez Danışmanı: Prof. Dr. Ali Durusoy

Tez Türü ve Tarihi: Yüksek Lisans- Nisan 2019

Anahtar Kelimeler: Efdalüddîn el- Hûnecî, İbn Sînâ, kipli mantık, on üçüncü yüzyıl.

ÖZET

EFDALÜDDÎN el- HÛNECÎ'DE KİPLER MANTIĞI

Efdalüddîn el- Hûnecî (1194–1248) on üçüncü yüzyılın en önemli mantıkçılarından biridir. Şüphesiz ki kipli önermeler ve kipli kıyaslar da onun mantık görüşlerinin en önemli kısımlarındandır. Ve bu yüzden bu araştırmanın amacı Efdalüddîn el- Hûnecî'nin kipler mantığı ile ilgili görüşlerini analiz etmektir. Bu çalışma giriş, iki bölüm ve sonuçtan oluşmaktadır. Birinci bölümde kipler, kipli önermeler, kipli önermelerde çelişki ve düz döndürme konuları incelenmiştir. İkinci bölümde de kipli kıyaslar konusu incelenmiştir.

GENERAL KNOWLEDGE

Name and Surname: Engül Aybay

Field: Philosophy and Religious Sciences

Programme: Islamic Philosophy

Supervisor: Prof. Dr. Ali Durusoy

Degree Awarded and Date: Masters – April 2019

Key Words: Afdal al- Dîn al- Khûnajî, Avicenna, modal logic, thirteenth century.

ABSTRACT

MODALITIES in AFDAL al- DÎN al- KHÛNAJÎ

Afdal al- Dîn al- Khûnaji (1194–1248) is one of the most logicians of the thirteenth century. Undoubtedly modal propositions and modal syllogisms are one of the most significant part of his logic views. And thus this study aims to analyze Afdal al- Dîn al-Khûnajî's views on modality. This study is consist of an introduction, two chapter and a conculision. In the first chapter is examined modal concepts, modal propositions, contradiction and conversion of modal propositions. In the second chapter is examined modal syllogisms.

İÇİNDEKİLER

TABLO LİSTESİ	vi
KISALTMALAR.....	vii
GİRİŞ	1
I. ARAŞTIRMANIN MAHİYETİ VE AMACI	1
II. ARAŞTIRMANIN KAPSAMI VE YÖNTEMİ.....	2
III. LİTERATÜR.....	3
IV. HÛNECÎ ve ON ÜÇÜNCÜ YÜZYIL.....	5
BİRİNCİ BÖLÜM.....	13
KİPLİ ÖNERMELER	13
1.1. Kip	13
1.1.1. Zorunlu.....	14
1.1.2. Devam	18
1.1.3. İmkân	18
1.1.4. Kipi Belirsiz	22
1.2. Yüklemlî Kipli Önergeler	24
1.2.1. Zorunlu Önergeler	25
1.2.2. Devamlı Önergeler.....	26
1.2.3. Mümkün Önergeler.....	27
1.2.4. Belirsiz Önergeler	27
1.2.5. Diğer Kipli Önergeler.....	29
1.2.5.1. Hîniyye Önergeler	29
1.2.5.2. Vaktiyye Önergeler:	30
1.3. Önergelerin Maddesine Göre Varlık Tabakaları	31

1.4. Yüklemlı Kipli Önermelerde Çelişki	32
1.5. Yüklemlı Kipli Önermelerde Düz Döndürme	37
1.5.1. Hakîkî ve Hâricî Önermeler Bakımından Düz Döndürme.....	38
İKİNCİ BÖLÜM	43
KİPLİ KİYASLAR	43
2.1. Kıyas.....	43
2.1.1. Yüklemlı İçkin Kıyas	44
2.1.2. Geçerli Bir Kıyas Oluşturma Şartları	45
2.2. Kipli Kıyaslar	46
2.2.1. Birinci Şekil	46
2.2.2. İkinci Şekil	67
2.2.3. Üçüncü Şekil	84
2.2.4. Dördüncü Şekil.....	89
SONUÇ	103
KAYNAKÇA	105

TABLO LİSTESİ

Tablo1Kipli Önermeler	29
Tablo2Maddesine Göre Önermeler Arası İlişkiler	32
Tablo3Birinci Şekilde Sonuç Vermeyen Kipli Kıyaslar	53
Tablo4Sonuç Önermesi Büyük Öncüle Göre Olan Kıyaslar	55
Tablo5Büyük Öncül Genel Şarh veya Örfi Olduğunda Sonuç Önermesi	57
Tablo6Büyük Öncül Özel Şarh veya Örfi Olduğunda Sonuç Önermesi	57
Tablo7Küçük Öncül Dâime Olduğunda Sonuç Önermesi	60
Tablo8 Küçük Öncül Mutlak Zorunlu Olduğunda Sonuç Önermesi	61
Tablo 9Küçük Öncül Vaktiye Olduğunda Sonuç Önermesi	63
Tablo 10Küçük Öncül Münteşire Olduğunda Sonuç Önermesi	64
Tablo 11Küçük Öncül Genel veya Özel Şarh Olduğunda Sonuç Önermesi	65
Tablo 12Küçük Öncül Genel veya Özel Örfi Olduğunda Sonuç Önermesi.....	66
Tablo 13İkinci Şekilde Sonuç vermeyen Kipli Kıyaslar	72
Tablo 14Sonuç Önermesi Devam Kipinde Olan Birinci Grup Kipli Kıyaslar	78
Tablo 15İkinci Grup Kiplerle Kurulan Bir Kıyasta Sonuç Önermesi.....	80
Tablo 16Üçüncü Grup Kiplerle Kurulan Bir Kıyasta Sonuç Önermesi.....	83
Tablo 17Üçüncü Şekilde Sonuç Vermeyen Kipli Kıyaslar.....	85
Tablo 18Sonuç Önermesi Büyük Öncüle Göre Olan Kıyaslar.....	87
Tablo 19Sonuç Önermesi Küçük Öncülün Döndürmesine Göre Olan Kıyaslar ..	88
Tablo 20Dördüncü Şekilde Birinci Şart Gereği Sonuç Vermeyen Kıyaslar	93
Tablo 21İkinci ve Üçüncü Şart Gereği Sonuç Vermeyen Kıyaslar	94
Tablo 22Dördüncü Şeklin İlk İki Darbında Sonuç Önermesi.....	97
Tablo 23Dördüncü Şeklin Üçüncü Darbında Sonuç Önermesi	98
Tablo 24Dördüncü Şeklin Üçüncü Darbında Sonuç Önermesi Devam	99
Tablo 25Dördüncü Şeklin Son İki Darbında Sonuç Önermesi	100

KISALTMALAR

C. : Cilt
çev. : Çeviren, tercüme eden
DİA: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi
hzl.: Hazırlayan
No.: Numara
nşr. : Neşreden, tahkik eden
s. : Sayfa
S. : Sayı
ss. : Sayfalar arası
Vol. : Cilt
ts. : Tarihsiz
drl.: Derleyen
thk.: Tahkik eden
bkz.: Bakınız

GİRİŞ

I. ARAŞTIRMANIN MAHİYETİ VE AMACI

İslâm düşünce geleneği içinde aklî ilimler söz konusu olduğunda İbn Sînâ (980–1037) bir dönüm noktası olmaktadır. Özellikle mantık alanında yapmış olduğu dönüşüm sebebiyle kendisinden sonra gelenler onun eserleriyle yetinmiş ve ne mantığın kurucusu olarak *muallim-i evvel* olan Aristoteles'in (384–322) ne de onun sıkı bir takipçisi olan ve *muallim-i sâni* olarak nitelenen Fârâbî'nin (870–950) eserleri İbn Sînâ'nın eserleri kadar dikkate alınmıştır. Bu bağlamda İbn Sînâ'nın *İşârât* adlı eseri bu dönüm noktasının zirve eseri olarak yer almaktadır. Zira İbn Sînâ'nın *İşârât*'la klasik mantıkta başlattığı değişim kendisinden sonrakiler tarafından takip edilmiş ve bu eser ekseninde yeni sayılabilecek gelişmeler gerçekleşmiştir. Bu ikinci gelişimi gerçekleştirenler İbn Sînâ'yı yer yer eleştirmekle beraber bir anlamda onun *İşârât*'taki bazı görüşlerini tâdil etmeye ve yeniden yorumlamaya gitmişlerdir. Bu aşamada İbn Sînâ sonrası dönemde karşımıza bazı önemli isimler çıkmaktadır. Bunlardan biri Fahreddîn Râzî (1149–1209) bir diğeri de Efdallüddîn el- Hûnecî (1194- 1248) olmaktadır. Fahreddîn Râzî bu ikinci gelişim dönemini başlatanlardan biri, Hûnecî ise klasik mantıktaki bu gelişimi iddialı bir şekilde devam ettiren âlimlerden biridir. Şüphesiz bu gelişim dönemi sadece Râzî ve Hûnecî ile sınırlı değildir. Bu sebeple de İbn Sînâ ve sonrasındaki dönem İslam mantık geleneğinin klasik eserlerinin ortaya çıktığı en parlak dönemlerden biridir. Bu bağlamda da Ali Durusoy on ikinci ve on üçüncü yüzyılları İslâm mantığının biçimsel (sûrî) yönünün yoğunluk kazandığı *altın bir çağ* olarak değerlendirir.¹

Tezimizin konusu bağlamında bu yüzyıllar bizim için büyük önem arz etmektedir. Zira yukarıda değindiğimiz gibi on üçüncü yüzyılda müteahhirûndan olan en önemli âlimlerinden biri şüphesiz Efdalüddîn el- Hûnecî'dir. Ve biz de bu çalışmamızda Hûnecî'nin mantığa dair en kapsamlı eseri olan *Keşfu'l- Esrâr an Ğavâmidi'l- Efkâr*'ı ekseninde kipler mantığını; kavramlar, kipli önermeler, doğrudan ve dolaylı çıkarım

¹ Ali Durusoy, "Mantık ve Mantık Tarihi Üzerine Bir Değerlendirme", *İslami İlimler Dergisi*, 2010, s.9–20.

konularını kapsayacak şekilde bir bütün olarak incelemeye çalıştık. Bu anlamda tezimizin amacı on üçüncü yüzyılda Hûnecî özelinde kipler mantığında meydana gelen gelişimi anladığımız kadarıyla ifade edebilmektir.

II. ARAŞTIRMANIN KAPSAMI VE YÖNTEMİ

Araştırmamız giriş, iki ana bölüm ve sonuçtan oluşmaktadır. Giriş kısmında öncelikle tezimizin amaç ve mahiyetine değindik. Daha sonra da Efdalüddîn el-Hûnecî'nin hayatı, ilmî kişiliği, eserleri ve yaşadığı dönem olması itibariyle *İslâm Düşünce Atlası* 'nda *erken yenilenme dönemi*²olarak nitelenen on üçüncü yüzyılın klasik mantık bağlamında öne çıkan özelliklerini ortaya koymaya çalıştık.

Birinci bölümde Kipler mantığı özelinde kipli önermelerin temel bileşenleri olan kavramları, yüklemli önermeleri, yüklemli önermelerde çelişki ve düz döndürme konularını Hûnecî'nin görüşleri doğrultusunda anladığımız kadarıyla ifade ettik.

İkinci bölümde ise araştırmamızın en kapsamlı ve en zorlu kısmını oluşturan kipli kıyaslara geçmeden önce kıyasın tanımı ve geçerli bir kıyasın oluşma şartlarını ele aldık. Daha sonra da kipli kıyasları Hûnecî özelinde müteahhirûn mantıkçılarının görüşüne göre dört şekil kapsamında ele aldık.

Sonuç bölümünde de Hûnecî'nin kipler mantığı konusunu ele alırken kendisinden önce gelen ve sonra gelen âlimlerden farklı olan görüşlerinin neler olduğuna dair ulaştığımız neticeleri ifade etmeye çalıştık.

Araştırmamız Efdalüddîn Hûnecî'nin kipler mantığına ait görüşleriyle sınırlandırılmıştır. Bu kapsamda da Hûnecî'nin mantığa dair en kapsamlı eseri olması sebebiyle *Keşfu'l-Esrâr an Ğavâmidil-Efkâr* araştırmamızın ekseninde yer almaktadır. Ancak her ne kadar *Keşfu'l-Esrâr* ekseninde ilerlemeye çalışsak da başta

² Ömer Türker, “Yenilenme Dönemi” , *İslam Düşünce Atlası*, C.2, İstanbul: Konya Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları, 2017, s. xxı.

*İşârât, Muhassal*³ ve *Kıstâsu'l- Efkâr*⁴ olmak üzere bu dönemdeki diğer klasik eserlerle paralel olarak çalışmamızı yürütmeye çalıştık.

III. LİTERATÜR

Efdalüddîn el- Hûnecî'de kipler mantığı adlı çalışmamızda dikkate almamız gereken iki literatür olduğu söylenebilir. Bunlardan biri tezimizin nerede durduğunu göstermek adına tez konumuzun da içinde yer aldığı klasik literatür bir diğeri de İslâm mantık geleneğinin ilerleyişini görmemiz açısından günümüzde yapılan çalışmaları gösteren modern literatürdür. Bu anlamda İbn Sînâ sonrası İslâm mantık geleneğinde⁵ ortaya çıkan ve bir bakıma birbirini takip eden bir geleneğe rastlamaktayız. Bu gelenek ise, bize göre farklı iki kola ayrılmaktadır. Bunlardan biri İbn Sînâ'nın *İşârât* adlı eseri üzerine yazılan ilk şerhler ve bu şerhleri takiben ortaya çıkan ve *Muhâkemât* olarak adlandırılan karşılaştırmalı metinler bir diğeri de İbn Sînâ'nın *İşârât* eserini merkeze almakla beraber Fahreddîn Râzî eleştirilerini de dikkate alan eserlerdir. Ancak bu eserler arasında da farklılıklar söz konusudur. Bu farklılıklardan biri eserlerin muhtevasıyla ilgilidir. Hûnecî ve Semarkandî' de olduğu gibi sadece mantık konularını ele alan geniş hacimli metinlerin yanında Ebherî'de olduğu gibi içerik olarak *İşârât*'ın muhtevasına daha yakın metinler de telif edilmiştir.

İbn Sînâ'nın *İşârât*'ı üzerine yapılan şerhler ve bu şerhleri karşılaştırmalı olarak inceleyen *Muhâkemât* adlı eserlerin bazıları şunlardır:

Şerefüddîn Muhammed b. Mes'ûd el-Mesûdî (ö.1186): Kitap el- Mebâhis ve's- Şukûk,
Fahreddîn Râzî: Şerhu'l-İşârât ve't-Tenbihât, Lübbü'l-İşârât, Seyfuddîn Âmidî (1156–1233):
Keşfu't-Temvihat fi Şerhi'l- İşârât ve't-Tenbihât, Nasîruddîn Tûsî (1201- 1274): Hallu
Müşkilâti'l- İşârât, Şemsuddîn es- Semerkandî (1240- 1304): Beşârâtü'l- İşârât, İbn Kemmune

³ Fahreddîn Râzî, *Mantiku'l- Mülahas*, Ahad F. Karamalekî, A. Asgarinejâd (thk.), Tahran: Dânişgâh-ı Sâdık, 1962.

⁴ Şemsüddîn es- Semerkandî, *Düşüncenin Kıstası*, Necmettin Pehlivan (çev.), İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2014.

⁵ Ömer Mahir Alper İslâm düşünce ve felsefe tarihinin tek çizgi halinde değil, birbiriyle irtibatlı paralel akımlar ve gelenekler tarzında bir seyir takip ettiğini belirtmektedir. Biz bu görüşe katılmakla beraber on üçüncü yüzyılı klasik mantık geleneği bakımından ele aldığımız için tezimiz boyunca genel olarak İbn Sînâ sonrası dönemde oluşan İslam Mantık geleneği üzerinde durmaya çalıştık. Bkz. Ömer Mahir Alper, "VII/XIII. Yüzyılda İbn Sînâcî Gelenek: Tenkit ve Terkip Arasında", *Uluslar arası 13. Yüzyılda Felsefe Sempozyumu Bildirileri*, Ankara: Yıldırım Beyazıt Üniversitesi İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi Yayınları, 2014, s.17.

(1225–1284): Şerhu'l-Usul ve'l Cümel, Sıracuddîn Urmevî (1198–1283): Şerhu'l- İşârât, Ekmeluddîn Nahcuvani (ö. 1302): Şerhu'l- İşârât, Allâme Cemaluddîn Yusuf el- Hilli (1250–1325): İzâhü'l- Mudillât min Şerhi'l- İşârât, el- İşârât ila Meâni'l- İşârât ve Tenbihât, Bastü'l- İşârât ve't- Tenbihât

Muhammed b. Said el- Yemeni et- Tusteri (1270- 1332): el- Muhâkemâtu beyne Nasîruddîn ve'r- Râzî, Kudbuddîn er-Râzî el- Tahtâni (1290–1364): Kitâbü'l-Muhâkemât beyne'l-İmam ve'n Nasîr, Allâme Cemaluddîn Yusuf el- Hilli: el- Muhâkemât beyne Şurrâhi'l-İşârât ve't- Tenbihât, Cemaluddîn Havansâri (ö. 1688)⁶

İbn Sînâ'nın *İşârât* eserini merkeze alan diğer grup eserler arasında öncelikle tezimizin de konusu olan Efdalüddîn el- Hûnecî'nin *Keşfu'l- Esrâr an Ğavâmidi'l- Efkâr*'ı, Şemseddîn es- Semerkandî'nin *Kıstâsu'l- Efkâr*'ı, Urmevî'nin *Metâliu'l- Envâr fi'l- Mantık*'i, Esîruddîn el- Ebherî'nin (1200–1265) *Keşfu'l Hakâik fi Tahriri'd- Dekâik*'i zikredilebilir.

Günümüzde İslâm mantık geleneğine ilgi her geçen gün artmakta olduğu için bu alanla ilgili çalışmaların sayısı da çoğalmaktadır. Bunlar arasında tezimizin konusuyla bağlantılı olarak zikredebileceğimiz bazı çalışmalar Türkçe, Farsça, İngilizce ve Arapçadır. Türkçe çalışmalar arasında öncelikli olarak; İsmail Köz tarafından yapılan *İslâm Mantıkçılarında Modalite Teorisi* adlı doktora çalışmasını ve Nazım Hasırcı'nın *Son Dönem Osmanlı'da Kipli Mantık* adlı çalışmasını zikredebiliriz. Aytekin Özel'in *İbn Sînâ'nın Birleşmeli Kıyas Teorisi ve Sembolik Yorumu*⁷ adlı çalışması ise İbn Sînâ'da iktirânî kipli kıyasları da ele alan bir diğer çalışmadır. Ancak görebildiğimiz kadarıyla kipler mantığını kapsamlı olarak ele alan en güncel çalışma, Yusuf Daşdemir'in *İbn Sînâ Mantığında Modalite* adlı doktora tezidir. Ve son olarak şunu belirtmemiz gerekmektedir ki, Türkçe yapılan çalışmalar özelinde bildiğimiz kadarıyla Sümeysra Çimen Omaç tarafından yapılan *el-Hûnecî ve el-Cümel fi'l-Mantık Adlı Eseri (Tahkik, Tercüme ve Değerlendirme)* şeklindeki yüksek lisans tezi dışında ne Efdalüddîn Hûnecî ile ilgili bir çalışma ne de müteahhiründe kipler mantığını kapsamlı bir şekilde işleyen bir çalışma bulunmaktadır. Görebildiğimiz kadarıyla Hûnecî ve eserleri hakkında

⁶ Hakan Coşar, “ İslâm Düşüncesinde Günümüzde Az Bilinen Bir Gelenek: İşârât (Şerhleri) Geleneği”, *Dini Araştırmalar*, C. 16, S.43, 2013, s. 52–53.

⁷ Aytekin Özel, *İbn Sînâ'nın Birleşmeli Kıyas Teorisi ve Sembolik Yorumu*, Bursa: Emin Yayınları, 2009.

Farsça ve İngilizce olarak yapılan çalışmaların sayısı Türkçe çalışmalara oranla oldukça fazladır. Bu çalışmalardan ikisi Hûnecî'nin mantığa dair görüşleri üzerine çalışmaları olan Asadullâh Fallâhî'nin *Hûnecî'nin Mantığı*⁸ ve *Hûnecî'de Hakîkî ve Hâricî Önermeler*⁹ adlı makalesidir. Diğer ikisi ise; Tonny Street'in Hûnecî'de kipli önermelerde düz döndürme konusunu oldukça kapsamlı bir şekilde ele aldığı “*Afdal al-Khûnajî (d. 1248) on the conversion of Modal Propositions*” adlı makalesi ve Ramy Mahmud'un “*el-Mantıku fi'l-Karneyni's- Sâbi'i ve's- Sâmini el- Hicreyni Metnü'l-Cümel fi'l- Mantıki li'l-Hûnecî 647/1210 ve's-Şurûhâtu aleyh*”¹⁰ adlı Arapça makalesidir. Hûnecî'de kipler mantığını genel hatlarıyla ele almaya çalıştığımız tezimiz ise müteahhirûn dönemindeki kipler mantığı konusunu inceleyen ilk Türkçe çalışmalardan biri sayılabilir.

IV. HÛNECÎ ve ON ÜÇÜNCÜ YÜZYIL

İslam mantık geleneğinin en parlak dönemlerinden biri daha öncede zikrettiğimiz gibi kuşkusuz Efdalüddîn-el Hûnecî'nin de yaşadığı asır olan on üçüncü yüzyıldır. Zira bu yüzyılda özellikle İbn Sînâ'dan gelen zengin mirasın hakkı verilmiş ve yeni klasik eserler meydana getirilmiştir. Bu bağlamda *ikinci klasik eserler dönemi* olarak adlandırabileceğimiz on üçüncü yüzyıl mantığının öne çıkan özelliklerine değinmeden önce Hûnecî'nin hayatı ve eserleri hakkında ulaştığımız bilgileri kısaca şöyle ifade edebiliriz:

On üçüncü yüzyıl klasik eserler döneminin önemli isimlerinden biri olan Hûnecî 590 (1194) yılında Azerbaycan'ın *Hûnec* adındaki şehrinde doğmuş ve 646 (1248) yılında Kahire'de vefat etmiştir. Hûnecî'nin hayatı hakkında elimizde çokça bilgi olmamakla birlikte kendisinden İbn Sînâ'nın *el-Kanûn* adlı tıp eserinin *Külliyât* kısmını okuduğunu söyleyen İbn Ebû Usaybia (1198–1270) Hûnecî'yi *ulemâ ve hükemânın seyidi ve zamanının en seçkini* olarak niteler. Ayrıca İbn Ebû Usaybia,

⁸Asadullâh Fallâhî, *Mantık-i Hûnecî*, Müessesesi-i Pizhûhişî-i Hikmet ve Falsafah-i İran, 2013. Biz bu çalışmayı internette yaptığımız aramalar sonucu bulduk. Ancak bu eseri görme imkânımız olmadı.

⁹Asadullâh Fallâhî, “Kadaya-i Hakîkîye ve Hâriciyye Nezd-i Hûnecî”, *Falsafeh(the Iranian Journal of Philosophy)*, 2012, Vol. 39, No. 2, [https:// WWW.sid.ir](https://WWW.sid.ir)

¹⁰Ramy Mahmud “el-Mantıku fi'l-Karneyni's- Sâbi'i ve's- Sâmini el- Hicreyni Metnü'l-Cümel fi'l- Mantıki li'l-Hûnecî 647/1210 ve's-Şurûhâtu aleyh”, *Tasavvur: Tekirdağ İlahiyat Dergisi 4*, sayı.1, 2018.

Hûnecî'nin felsefî ve dinî ilimlerde önemli bir isim olduğunu da belirtmektedir. Hûnecî'nin ilmi bilgisi hakkında bir diğer övgü de *Tabakât* adlı eseri ile bilinen Tâcüddîn Sübkî'ye (1327- 1370) aittir. Zira Sübkî Hûnecî'yi aklî ilimlerde çok geniş ilim ve ihtisas sahibi anlamına gelen *yed-i tûlâ sahibi* şeklindeki sözleriyle niteler. Döneminin çok yönlü âlim olma özelliğini tam anlamıyla yansıtan bir isim olarak Hûnecî tabip, Şafii mezhebinde fakih ve mantık alanında kendisinden sonrakileri çokça etkileyen bir isimdir. Hûnecî'nin hayatına dair günümüze ulaşan diğer bazı bilgilere göre de Hûnecî, Kahire'de önce kâdı ve daha sonra da kâdılkudâtlık yapmış ve ayrıca salâhiyye medresesi başta olmak üzere başka medreselerde de ders vermiştir.¹¹ Hûnecî'nin İslâm düşünce geleneği içinde yer aldığı ilmî silsile tam olarak bilinmemekle beraber onun, on üçüncü yüzyılın önemli isimlerinden biri olan filozof, matematik ve astronomi bilgini olarak meşhur Kemâleddîn İbn Yûnus'tan (1156–1242) ders aldığı bilinmektedir.¹² Hûnecî'nin öğrencileri arasında ise yukarıda da geçtiği üzere İbn Ebû Usaybia yer almaktadır. Sirâcuddîn Urmevî'nin Hûnecî'nin görüşlerinden etkilendiği söylenilebilmekle beraber Hûnecî'nin öğrencisi olup olmadığı netlik kazanmış bir bilgi değildir. Hûnecî'nin hayatı hakkında bilgilerimiz sınırlı olmakla beraber Hûnecî'nin ilmî kişiliğine dair bazı bilgiler günümüz araştırmacıları arasında oldukça meşhurdur. Ve bu meşhur bilgiler genel olarak İbn Haldûn'un (1332–1406) genel dünya tarihini anlatmak üzere kaleme aldığı *Kitâbu'l-İber* adlı eserinin mukaddimesine¹³ dayanmaktadır. İbn Haldûn, aslında bir kısmı İbn Sînâ'nın bizzat kendisinin *İşârât* adlı eserine dayanan değişikliklerle beraber İbn Sînâ sonrası dönemde özellikle Fahreddîn Râzî ve sonrasında da Hûnecî'ye dayandırdığı on üçüncü yüzyıl mantığına dair yapılan bazı değişiklikleri eleştirmektedir. Bu değişiklikler; mantığın bir alet ilmi olmaktan çıkarılıp müstakil bir ilim haline getirilmesi, kıyasın maddesi yani içeriği bakımından bazen üstün körü bazen de hiç ele alınmaması, kıyasın biçimsel yönü üzerinde durularak sadece sonuç vermesi bakımından incelenmeye başlanması ve mantık konularının gereğinden fazla uzatılması yer almaktadır. İbn Haldûn eleştirilerinin odağındaki isimlerin Fahreddîn Râzî ve Hûnecî olduğunu açıkça ifade etmektedir. Ancak İbn Haldûn'un aynı zamanda doğulu âlimlerin Hûnecî'ye itibar

¹¹Mustafa Çağrı, "Hûnecî", *DİA*, C. 18, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1998.

¹²İbrahim Halil Üçer, "Kemâleddîn ibn Yûnus", *İslam Düşünce Atlası*, C.2, İstanbul: Konya Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları, 2017, s. 637.

¹³ İbn Haldûn, *Mukaddime*, C. 2, Zakir Kadiri Ugan (çev.), İstanbul: Meb Yayınları, 1996, s.597–599.

ettiklerini belirtmesi ve içinde bulunduğu ortamda da talebelerin Hûnecî'nin eserlerini ellerinden düşürmediklerini ifade etmesi bir bakıma Hûnecî'nin mantık alanında önemli bir isim olduğunu da göstermektedir.¹⁴

İbn Haldûn'un da belirttiği gibi Hûnecî mantık alanında biri oldukça uzun diğer ikisi de öğretim amaçlı olan üç mantık eseri kaleme almıştır. Bu eserlerden biri ve on üçüncü yüzyılın diğer klasik eserlerini de çokça etkilemiş olanı *Keşfu'l-Esrâr an Ğavâmizi'l-Efkâr*'dır. Hûnecî'nin genel olarak mantık meselelerini on fasıl altında ele aldığı bu kitap, mantığa duyulan ihtiyaç konusuyla başlayıp şartlı içkin (iktirânî) kıyaslarla son bulur. Bir kıyasın doğruluk değerini belirlemede önem arz eden kıyasın maddesine dair konuların ve bu doğrultuda da burhan, cedel, hatabe, safsata ve şiir başlıkları altında ele alınan beş sanat bölümünün bu eserde yer almamasından dolayı bazı araştırmacılar bu kitabın tamamlanmamış olabileceğini belirtir. *Keşfu'l-Esrâr*'ı tahkik eden Halid er-Ruveyhib bu esere yazmış olduğu giriş kısmında bu konuya detaylı bir şekilde değinir. Ve *Keşfu'l-Esrâr*'a şerh yazan Necmeddîn-el Kâtibî'nin (1220–1277) de Hûnecî'nin eserini tamamlamadığına dair sözlerini aktarır.¹⁵ Ancak Hûnecî'nin diğer bir eseri olan *el-Mûcez*'de *Keşfu'l-Esrâr*'a referanslar olduğuna yönelik bilgi ve Hûnecî'nin *el-Cümel*¹⁶ adlı eserinde de *Keşfu'l-Esrâr*'da olduğu gibi şartlı kıyaslarla bitirmesi aslında Hûnecî'nin bilinçli bir şekilde bu konuya değinmediğine de işaret ediyor olabilir. Zira yukarıda ifade ettiğimiz gibi İbn Haldûn'un eleştirdiği noktalardan biri de kıyasın maddesi üzerinde durulmayıp mantığın gittikçe biçimsel bir hale dönüştürülmesidir. Bu tartışmayı bir kenara bırakırsak Hûnecî'nin *Keşfu'l-Esrâr* adlı geniş hacimli mantık eserinin bir diğer özelliği de özgün fikirler içermesi ve kendisinden sonraki çalışmalara öncülük etmesidir. Kipler mantığı bağlamında Hûnecî'nin özgün fikirlerinden biri birinci şekilden kipli kıyaslarda küçük öncülün mümkün kipli olması durumunda kıyasın sonuç vermeyeceğini iddia etmesidir. Ve kipli kıyaslar konusunda geleceği üzere bu konu kendisinden sonra da çokça tartışılmıştır. Ancak Hûnecî'nin bu iddiası kendisinden sonraki âlimler arasında genel olarak kabul edilmiştir.

¹⁴Ferruh Özpilavcı da mantık ilminin konusunun değişmesi bağlamında Hûnecî'yi Gazzâlî'nin (1058–1111) başlattığı sürecin tamamlayıcısı olarak nitelemektedir. Bkz. Ferruh Özpilavcı, “Gazzâlî'nin Mantık İlmini Meşrûlaştırmasının Mantık Tarihi Açısından Değerlendirilmesi”, *İslamî İlimler Dergisi*, C.7, S. 13, 2012, s.155.

¹⁵Halid er-Ruveyhib, “*Introduction*” xxi, 42.

¹⁶Hûnecî, *el-Cümel*, (Risaletân fi'l-Mantık içinde), Sâd Ğurâb (thk.), Tunus: 1990, s. 38.

İslam düşünce geleneği içinde bir esere yazılan şerh ve haşiye ne kadar çoksa o eser bir o kadar yaygınlık kazanmış demektir. Bu meyanda özellikle Hûnecî'nin mantığa dair kısa iki eseri olan *el-Mûcez*¹⁷ ve *el-Cümel*¹⁸ üzerine özellikle kuzey Afrika bölgesinde çokça şerh yapıldığını belirtmemiz gerekmektedir. *Keşfu'l-Esrâr* ise teoride çokça kabul görmesine rağmen pratikte yani eserin yaygınlık kazanması anlamında pek rağbet görmemiştir. Bilebildiğimiz kadarıyla bu eser üzerine de sadece Kâtibî'nin bir şerhi¹⁹ bulunmaktadır ve son olarak Hûnecî'nin mantık kitapları dışındaki diğer eserleri arasında Fahreddîn Râzî'nin eserinin bir özeti olan *Muhtasaru'l-Metâlibi'l-Âliye* ve tıbbâ dair yazdığı bazı eserlerin yer aldığını belirtmemiz gerekir.²⁰

Hûnecî'nin hayatı ve eserleri hakkında vermiş olduğumuz bilgilerden sonra Hûnecî'nin yaşadığı yüzyılın öne çıkan genel özelliklerini belirtmemiz gerekmektedir. Bu doğrultuda ifade etmemiz gereken ilk şey ise, İslam düşünce tarihinin VI/XII. ile X/XVI. asırlar arasındaki dönemin farklı isimlerle nitelenebilmesi gelmektedir. Nitekim İslâm düşünce geleneği ile ilgili günümüzde yapılan son dönem çalışmalarından biri olan *İslâm Düşünce Atlası*'nda bu dönem *erken yenilenme dönemi* olarak nitelendirilmiştir. Buna göre:

Yenilenme dönemi, İslam düşünce geleneğinin on ikinci ve on altıncı asırlar arasındaki evreyi kapsar. Erken (XII- XIV) ve Geç (XV-XVI) Yenilenme Dönemi olmak üzere iki evreye ayrılan bu dönemin genel özelliği, Gazâlî ertesinde kelam, felsefe ve tasavvuf başta olmak üzere farklı bilimsel disiplinlerin tahkik yöntemine dayalı olarak bir tür yeniden inşa sürecine girmesidir. Dönemin baskın ekolleri Yeni- Eş'arilik, İbn Sînâcılık, İshrâkîlik ve Ekberîlik'tir²¹.

¹⁷ Mûcez üzerine şerh yazan âlimler: Sırâceddîn Urmevî (ö.1283), İsa b. Dâvud el- Mantıkî (ö. 1305), İbn Ahmet et- Tilimsânî (ö. 1370), İbn Marzûk el- Hafid (ö. 1438), Fahreddîn ebu'l-Hasan

¹⁸ Cümel üzerine şerh yazan âlimler: İbn Sâlim el- Hamevî (ö. 1297), İbn Ahmed et- Tilimsânî (ö. 1370) İbn Ebi'l- Abbâs el- Huseynî (ö. 1397), İbn Marzûk el- Hafid (ö. 1438), M.b. Abdulcebâr ayrıca bkz. Mehmet Özturan, "Yenilenme Döneminde Mantık", *İslam Düşünce Atlası*, C.2, İstanbul: Konya Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları, 2017, s.712–713.

¹⁹ Müstakim Arıcı Kâtibî'nin *Keşfu'l-Esrâr* üzerine yazdığı şerhe Hûnecî'nin kitabına almadığı istisnai kıyas, burhan ve eklerini eklediğini belirtmektedir. Bkz. Müstakim Arıcı, *Fahreddîn Râzî Sonrası Metafizik Düşünce: Kâtibî Örneği*, 1. Basım, İstanbul: Klasik Yayınları, 2015, s. 131.

²⁰ Mustafa Çağrı, "Hûnecî", *DİA*, C. 18, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1998, s. 375.

²¹ Ömer Türker, "Yenilenme Dönemi", *İslam Düşünce Atlası*, C.2, İstanbul: Konya Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları, 2017, s. xxı.

Bu bağlamda on üçüncü yüzyılda Mantık ilmi İbn Sînâ'nın *İşârât* adlı eseri ekseninde yeniden yorumlanmış ve sonraki dönemler için önemli olan klasik eserler ortaya çıkmıştır. Kuşkusuz diğer ilimlerde olduğu gibi Mantık ilmi söz konusu olduğunda da Fahreddîn Râzî bu gelişimin merkezinde yer alan önemli bir isim olarak karşımıza çıkmaktadır. Zira tezimizde kipler mantığı bağlamında görüşlerini ifade etmeye çalıştığımız Hûnecî İbn Sînâcı çizgiyi korumakla beraber Fahreddîn Râzî başta olmak üzere kendisinden önceki müteahhirûn âlimlerin ortaya koyduğu problemler çerçevesinde İbn Sînâ mantığını yeniden yorumlamaya çalışmıştır. Bu noktada da Hûnecî'nin kendisinden öncekiler hakkındaki görüşlerini göstermesi açısından *Keşfu'l-Esrâr* adlı eserinin düz döndürme bahsinde geçen aşağıdaki paragraf oldukça önem arz etmektedir. Zira bize göre Hûnecî her ne kadar Fahreddîn Râzî'nin görüşlerini dikkate değer bulsa da İbn Sînâ'yı bir bakıma ayrı tutarak başta Fahreddîn Râzî olmak üzere kendisinden öncekileri eleştirmekten de geri durmamıştır:

Bil ki düz döndürmede bahsedilen bu hükümlerin müteahhirûn mantıkçıların sözlerinden farklı olsa da kudemânın sözlerinden çok farklı olmaması muhtemeldir. Hatta biz Fârâbî'nin görüşündeki gibi, bir şeyin konusunun mümkün olmasıyla yetinsek ve[o şeyin konusu hakkında] bilfiil sübûta itibar etmezsek; zorunlu tümel olumsuzun zorunlu olarak, olumlu mümkünün mümkün olarak döndürülmesi, fiilîyyâtın imkân üzere döndürülmesinin eklenmemesi ve birinci şekilden mümkün küçük öncüllü bir kıyasın sonuç vermesi lazım gelir. Seleften öğrendiklerinden ve önermeleri bu ıstılah üzere itibara aldıktan sonra senin[bunları]biliyor olman gerekir. Ve Müteahhirûn[ise] ıstılahı değiştirdi ancak –ıstılahın farklı olması bakımından hükmün de farklı olması gerekmele beraber- o ıstılahla söylenenleri [hükümleri]değiştirmediler.[Ve bu nedenle] onları iptal etmek gerekti. Muhtemelen Şeyh fiilîlerin döndürmesinin mümkün veya mutlak olması konusunda tereddüt etmiştir. Onun tereddüdü ıstılah bakımındandır. Bu nedenle[de fiilîlerin döndürmesinde] konunun bilfiil olmasına itibar edilmezse mümkün olarak, itibar edilirse de mutlak olarak döndürülür, dedi. Çünkü bu ıstılahla göre mutlak gerekir. Şeyhin neredeyse kesin açık olanı inkârı[nın düşünülmesi] ise uygun olmaz.²²

Yukarıdaki paragrafta da görüldüğü üzere Hûnecî bir şekilde İbn Sînâ'nın dâhil olduğu selef âlimlerinin görüşleriyle kendi görüşleri arasında çok büyük farklılıklar olmadığını ve bu sebeple de İbn Sînâ çizgisinde bulunduğunu ve ancak kendisi de bir

²² Hûnecî, *Keşfu'l-Esrâr*, s. 145.

müteahhirûn dönemi âlimi olsa da genel olarak onların görüşlerini benimsemediğini ima etmektedir.

Hûnecî her ne kadar kendi görüşlerinin kûdemânın görüşlerinden çok farklı olmadığını belirtse de bazı konularda Fahreddîn Râzî'nin eleştirileri bağlamında İbn Sînâ'nın görüşlerini yeniden yorumlamıştır. Bu durum Râzî prizmasından geçirilmiş İbn Sînâcılık olarak ifade edilebilir. Ömer Mahir Alper bu durumu şöyle ifade etmektedir:

(...) Bir başka ifade ile VII/XIII. yüzyıl felsefesi, genel olarak saf bir İbn Sînâcılıktan ziyade Râzî ve Sühreverdî (1155–1191) gibi kurucu düşünürlerin görüşleriyle, onların geliştirdiği felsefi modellerle sentezlenmiş ya da en azından onların prizmasından geçerek yeni yorumlara ve açılımlara sahip bir felsefi dönem olarak görünmektedir.²³

İhsan Fazlıoğlu ise *Gerçeklik kürelerindeki değişim: Kozmoloji- Astronomi ve Optik* başlığı altında on üçüncü yüzyıl için şu ifadeleri kullanır:

(...) Denilebilir ki transendent kognisyon olarak faâl aklın tasfiye edilip beşerî idrâk gücüne dönüştürülmesi, tüm bilginin beşerî kognitif yapıyla mukayyet kılınması, dolayısıyla doğallaştırılması anlamına gelir ki, bu da nihâî anlamda burhânî bilgi anlayışının yeniden yapılandırılmasını zorunlu kılar. Fahreddîn Râzî elinde burhânî olanın yerini tahkîkî olana bırakması, genelde, Efdalüddîn Hûnecî'de, daha sonra Esirüddîn Ebherî'de görüldüğü üzere, mantığın konusunun yeniden ele alınmasını gerektirir; özelde de fasl kavramının ehassû's-sıfat olarak tanımlanmasıyla, içkin-özel (immanent) olanın değil, dışsal- arazî (fenomenal) olanın bilgisi öncelenir. Bu çerçevede bilgi hakikat ile i'tibâr'ın bir terkibi olarak görülmeye başlanır.²⁴

Önermenin konusunun nasıl okunması gerektiği yönündeki tartışmalar bu konunun bir örneği sayılabilir. Bu doğrultuda da bir önermenin konusunun dışarıda bilfiil bulunup bulunmaması yönüyle hakîkî veya hâricî okumaya²⁵ tabi tutulması Fahreddîn Râzî'ye dayandırılan önemli bir ayrımdır.²⁶ Ve bu ayrımın da daha gerideki kökeni önermenin konusunun mümkün durumlara göre genişletilmesi görüşüne sahip

²³ Alper, "VII/XIII. Yüzyılda İbn Sînâcılık Gelenek: Tenkit ve Terkip Arasında", s. 24.

²⁴ İhsan Fazlıoğlu, "Faâl Akıl ölüncü: XIII. Yüzyıl Felsefe-Bilim Tarihi'nde Hakîkî (invisible) ile Zâhirî (Visible) İlişkisinin Yeniden Yorumlanması", *Uluslar arası 13. Yüzyılda Felsefe Sempozyumu Bildirileri*, Ankara: Yıldırım Beyazıt Üniversitesi İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi Yayınları, 2014, s.30–31.

²⁵ Tonny, Street, "Afdal al- Dîn al- Khunajî on the Conversion of Modal Propositions" *Oriens*, sayı. 42, 2014, s.8.

²⁶ Bu ayrım bir bakıma İslam varlık düşüncesindeki zihnî varlık ve hâricî varlık ayrışmasının on üçüncü yüzyıl mantık geleneğindeki bir uzantısı gibi görünmektedir.

olduğu söylenen Fârâbî'ye²⁷ dayandırılmaktadır. Önermenin konusunun okunma/anlaşılma tarzı da bu önermenin çelişki, düz döndürme ve kipli kıyas şekillerinde sonuç verme durumunu önemli bir şekilde farklılaştırmaktadır. Bu ayrımın ortaya koyduğu görüş farklılıklarının en iyi örneği ise birinci şekilde kipli bir kıyasın küçük öncülünün mümkün kipli olması durumunda ortaya çıkmaktadır. Nitekim daha sonra kipli kıyaslarda ele alacağımız gibi bu tür bir kipli kıyas İbn Sînâ'ya göre sonuç verirken Hûnecî bu kıyasın sonuç vermediğini iddia etmektedir. Ve birinci şekilden kipli bir kıyasın sonuç verip vermemesine dair olan bu tartışmada, Hûnecî sonrası dönemde genel olarak kabul gören görüş Hûnecî'ye aittir.

On üçüncü yüzyılda İslam mantık geleneğinin önemli bir diğer ayrımı da zâtî ve vasfî önermelerle ilgilidir. Bizzat İbn Sînâ'nın *İşârât* adlı eserine dayanan ve önermenin konusunun zâtî veya vasfî okunma şekline göre doğru veya yanlış olmasına sebep olan bu ayrım beraberinde önemli farklılıklar getirmiştir. Bu ayrımla ilgili olarak Tony Street şunları ifade etmektedir: “(...) Bunun aksine (İbn Sînâ'nın en meşhur örneği olan) bütün uyuyanlar uyanıktır, zâtî olarak doğru (çünkü her uyuyan canlı aynı zamanda bazen uyanıktır) ; fakat vasfî olarak yanlıştır (çünkü hiçbir şey uyurken uyanık değildir.)”²⁸ Her ne kadar bu ayrımın kökeni İbn Sînâ olsa da on üçüncü yüzyıl ve sonrasında İbn Sînâ vasfî önermeler üzerinde çok durmamakla eleştirilmiş ve Hûnecî de dâhil olmak üzere bu yüzyılda vasfî önermeler konusu üzerine yoğun olarak durulmuş ve bu önermelerin sayısı arttırılmıştır.

Son olarak Hûnecî'de kipler mantığını anladığımız kadarıyla ifade etmeye çalıştığımız bu tezde değinmemiz gereken bir ayrım daha bulunmaktadır. Bu ayrım sadece bir dönemi değil aksine bütün mantık geleneğini ilgilendirmektedir. Ayrıca bir bakıma kipler mantığına niçin gerek duyulduğunun da cevabı bu ayrımda yatmaktadır. Bu ayrım da kipler mantığı söz konusu olduğunda önermenin kipi ve maddesi arasında ortaya çıkar. Zira bu farklılığa dikkat edilmediği takdirde bu önermelerle yapılan doğrudan veya dolaylı çıkarımlarda hatalar meydana gelebilmektedir. Harun Kuşlu bu noktada Fahreddîn Râzî'nin *Şerhu'l-İşârât*'taki şu ifadelerine yer verir:

²⁷Hûnecî yukarıda alıntı yaptığımız gibi önermenin konusunun mümkün olarak genişletilmesinin Fârâbî'ye ait bir görüş olduğunu iddia etmektedir ancak biz bu konunun Fârâbî'nin hangi eserinde ve nasıl geçtiğine dair bir bilgiye şimdilik sahip değiliz. Bkz. Hûnecî, *Keşfu'l-Esrâr*, s. 145.

²⁸ Tony Street, *İslam Mantık Tarihi*, Harun Kuşlu (çev.) İstanbul: Klasik Yayınları, 2014, s. 55.

Râzî'ye göre madde ve modalitenin [kiplerin] birbirinden ayırt edilmesi kıyasla ilgilidir. Zira kıyaslar önermelerden oluşmaktadır. Ve önermelerin maddesi, aklen bir çıkarım elde etmek için yeterli değildir. Çünkü kıyas yapmak zihinsel bir işlemdir. Ve kıyasla ulaştığımız sonuç önermenin maddesinden değil, modalitesinden ortaya çıkmaktadır.²⁹

Zira kıyasın kipi ve maddesi ayrımıyla açıklığa kavuşan kipler; kipli önermelerle elde edilen kıyaslar başta olmak üzere metafizikte veya dinî ilimlerde teolojik çıkarımlar yapmak üzere kullanılmaktadır.

²⁹ Harun Kuşlu, *Nasîruddîn Tûsî'de Önermeler Mantığı*, 1.Basım, İstanbul: Klasik Yayınları, 2017, s. 109. Ayrıca bkz. Fahreddîn Râzî, *Şerhu'l-İşârât ve't-Tenbîhât*, Ali Rıza Necefzâde (thk.), Tahran: Encümen-i Âsâr ve Mefâhir-i Ferhengî, 1384, s. 179.

BİRİNCİ BÖLÜM

KİPLİ ÖNERMELER (el- MÜVECCEHÂT)

Hûnecî'nin hayatı, ilmi kişiliği ve yaşadığı dönem itibarıyla on üçüncü yüzyıl, İbn Sînâ sonrası müteahhrirûn döneminde klasik İslâm mantığını genel yönleriyle ortaya koymaya çalıştığımız giriş bölümden sonraki bu bölümde tezimizin asıl konusunu oluşturan kipler mantığını Hûnecî'nin görüşleri doğrultusunda ifade etmeye çalışacağız. Ve bu aşamada da genel olarak Hûnecî'nin günümüze ulaşan ve onun klasik mantığa dair en kapsamlı eseri olan *Keşfu'l- Esrâr an Ğavâmizi'l-Efkâr* adlı çalışmasından istifade edeceğiz. Bu bölümde öncelikle kip ifade eden kavramlar ve yüklemli³⁰ kipli önermeleri daha sonra da tezimizin ikinci bölümünü oluşturan yüklemli içkin (iktirânî) kipli kıyaslar için önem arz eden yüklemli önermelerde çelişki ve düz döndürme konularını anladığımız kadarıyla ifade etmeye çalışacağız.

1.1.Kip (Cihet)

Klasik İslâm mantıkçıları arasında yaygın bir şekilde görüldüğü gibi Hûnecî'de kipli kavramlardan önce ilk olarak önermenin kipi ve maddesi arasındaki ayrımından bahseder. Hûnecî'ye göre yüklem konuya olduğu hal üzere (nepsü'l-emrde) zorunlu, zorunlu olmama, devam ve devamlı olmama nitelikleri bakımından nispet edilmesi kaçınılmazdır. Ve bu nitelik de *madde veya unsur* olarak isimlendirilir. Maddeye delalet eden lafız veya kendisi sebebiyle verilen akli hüküm ise *kip (cihet) veya tür* olarak isimlendirilir. Bu durumda eğer bir önermenin kipi zikredilmişse bu önermede iki durum söz konusudur. Bunlardan biri bu kipli önermenin lafızlarla işitme duyusuna hitap eden işitilebilir bir önerme olma özelliği yani daha açık bir ifadeyle önermenin lâfzen zikredilmiş olma özelliği ve bu lafızlar sayesinde tasavvur edilebilen akli bir önerme olma özelliğidir. Ve dolayısıyla da lâfzî veya akli olarak işitilen ve tasavvur edilebilen bu önermeler *müveccehe/kipli, rübâiyye/dörtlü ve münevve'a'/ türlü* gibi isimlerle de isimlendirilirler. Kendisinde herhangi bir kip zikredilmeyen önermeler ise kipli önermelerin mukâbili olan anlamında *mutlak* olarak isimlendirilen önermelerdir.

³⁰ Önermeler yüklemli ve şartlı olmak üzere iki kısma ayrılır. Ancak biz tezimizde sadece yüklemli önermeler üzerinde durduk. Zira görebildiğimiz kadarıyla Hûnecî kip konusunu yüklemli önermeler bahsinde incelemekte sonrasında da yine yüklemli kipli önermelerde çelişki ve döndürme konularını ele almaktadır. Hûnecî bu konuları bitirdikten sonra da şartlı önermeleri ayrı olarak incelemektedir.

Hûnecî'ye göre kipin söz veya zihin bakımından; sözün yanlış olma ve akfî hükmün gerçekle örtüşmemesi ihtimalinden dolayı önermenin nefsü'l-emrdeki yani olduğu hal üzerinde olma durumuyla örtüşmeme ihtimalinin olmasından ve ancak bu bahsedilen durumların önermenin maddesinde söz konusu olmamasından dolayı önermenin kipi ve maddesi arasında fark vardır. Çünkü “*her insan zorunlu olarak kâtiptir*” sözünde önermenin maddesinin mümkün ve kipinin de zorunlu olmasında olduğu gibi kipli bir önermenin kipi ve maddesi farklı olabilir.³¹ Harun Kuşlu *Nasîruddin Tûsî'de Önermeler Mantığı* adlı doktora çalışmasında Henrik Lagerlund'a dayandırdığı bir ifadeye göre önermenin maddesi; önermenin konu ve yüklemi arasındaki ontik bir ilişkiyi, önermenin kipi de önermenin konu ve yüklemi arasındaki mantıksal/zihinsel bir ilişkiyi ifade etmektedir.³²

Hûnecî'nin kipli kavramlara geçmeden önce değindiği bir diğer ayırım ise zorunlu ve devamlı kavramları arasındadır. Ona göre İbn Sînâ'nın birçok yerde işaret ettiği “*zorunlu devamlıdır*” sözüyle zorunlu olan devamlıyı yani bir şeyin kendisinden olan ve onun o şeyden ayrılmasının imkânsız olduğu durumu kastettiği açıktır. Zira Hûnecî'ye göre İbn Sînâ *Şifâ* külliyatının mantık bölümünün dördüncü sanatının (kıyas kitabının) birinci makalesinde mümkün kavramını yorumlarken bu durumu açıklamaktadır. Ve Hûnecî'ye göre İbn Sînâ'nın *İşârât'taki* sözleri ve onun öğrencisi olan Behmenyâr'ın *Tahsîl* adlı eserindeki açıklamaları da bu yöndedir. Bu açıklamalar doğrultusunda Hûnecî'ye göre devamlılık zorunluluktan daha geneldir. Çünkü bir şeyden ayrılması imkânsız olan her bir şey için o şey devamlıdır. Ancak bunun tersi geçerli değildir. Yani zorunlu olan her şey aynı zamanda devamlıdır. Fakat devamlı olan her şey aynı zamanda zorunlu olmak durumunda değildir. Yazma eyleminin birçok insandan devamlı olarak olumsuzlanması gibi, zorunluluk olmaksızın devamlı olarak bir şey eşlik etmek mümkündür.³³

1.1.1. Zorunlu

Önermenin maddesi ve kipi ile devamlı ve zorunlu kavramları arasındaki ayırimlardan sonra Hûnecî kipli kavramları açıklamaya zorunlu kavramıyla başlar.

³¹ Hûnecî, *Keşfü'l-Esrâr*, s. 93.

³² Kuşlu, *Nasîruddin Tûsî'de Önermeler Mantığı*, s. 107.

³³ Hûnecî, *Keşfü'l-Esrâr*, s. 93

Çünkü görebildiğimiz kadarıyla diğer mantık eserlerinde³⁴de geçtiği üzere zorunlu kavramı diğer kavramlar arasında varlığa en yakın kavram olma özelliği sebebiyle en bedihi kavram olarak tanımlanmaktadır. Zorunlu kavramı bu özelliği sebebiyle de klasik mantık geleneği içinde ilk kip olarak tanımlanır ve diğer kiplerin de ondan türediği ifade edilir.³⁵ Bu özellikleri yanında başka bir açıdan da zorunluluk kipiyle oluşan önermelerin; farklı zorunluluk anlamlarına işaret ettiği ifade edilmektedir. Hûnecî bu anlamları şöyle ifade etmektedir:

İlk anlama göre zorunluluk: “*Allah Teâlâ (c.c) zorunlu olarak Âlimdir.*” Sözünde olduğu gibi yüklemın konunun zâtından ezeli ve ebedi olarak ayrılmasının imkânsız olmasıdır.

İkinci anlama göre zorunluluk: Zâtın varlığı devam ettikçe zorunluluğun zâttan ayrılmasının imkânsız olmasıdır. Bu ikinci anlamıyla zorunluluk ya mutlak manadadır. Ve bu durumda da ezeli zorunluluğu ifade eden birinci anlamdan daha geneldir. Zorunluluğun bu anlamında “*her at zorunlu olarak cisimdir*” sözünde olduğu gibi zât ezeli olmamasına rağmen *atın zâtı var olduğu sürece* zorunluluğun cisim olma yükleminden ayrılması imkânsızdır. Ya da bu ikinci anlamıyla zorunluluk ezeli zorunlunun olumsuzlanmasıyla veya ezeli devamın olumsuzlanmasıyla kayıtlanmış olarak bulunmaktadır. Ezeli zorunluluğun olumsuzlanmasıyla kayıtladığı durumda sadece mutlak olarak zât bakımından zorunluluk mefhumunda ortaklık vardır. Ezeli devamın olumsuzlanmasıyla kayıtladığı durumda da devamın olumsuzlanması zorunluluğun olumsuzlanmasını gerektirdiği için ezeli devamın olumsuzlanması ezeli zorunluluğun olumsuzlanmasından daha özel olmaktadır.

Üçüncü anlama göre zorunluluk: Yüklemın konunun zâtından kendisiyle konunun ifade edildiği vasıfla nitelenmesi şartıyla ayrılmasının imkânsız olmasıdır.

³⁴Abdülkuddis Bingöl, *Gelenbevi'nin Mantık Anlayışı*, 1. Basım, İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1993, s. 58.

³⁵Ferruh Özpilavcı *Fârâbî'nin Önerme Anlayışı* adlı çalışmasında Fârâbî'nin zorunlunun tasnifinde bu kavramın Aristoteles'teki köklerini de belirterek temel kıstas olarak *mevcudu* aldığını belirtmektedir. Aynı şekilde Ferruh Özpilavcı, bu çalışmanın sonuç bölümünde de Fârâbî'nin tüm kiplerin bilfiillik ve var olmakla ilişkisi nedeniyle asılların aslı haline gelen zorunludan çıkarılabileceğini belirttiğini ifade etmektedir. Bkz. Ferruh Özpilavcı, *Fârâbî'nin Önerme Anlayışı*, 1. Basım, İstanbul: Litera Yayıncılık, 2018, s. 289- 319.

Hûnecî'ye göre *ünvân*³⁶ olarak isimlendirilen bu vasıf beş kısma ayrılır. Bu beş itibârdan ilki başka herhangi bir kayıt olmaksızın ünvanla vasıflanan zât var olduğu sürece yüklem zorunlulukla kiplenmesidir. İkinci itibâra göre vasfın ezeli zorunlunun olumsuzlanmasıyla kayıtlanmasıyla, üçüncüye göre vasfın zât bakımından zorunlunun olumsuzlanmasıyla kayıtlanmasıyla, dördüncüye göre vasfın ezeli devamının olumsuzlanmasıyla kayıtlanmasıyla ve son olarak ta beşinciye göre vasfın zât bakımından devamının olumsuzlanmasıyla kayıtlanmasıyla. Hûnecî vasfa ait bu beş itibardan ilkinin yani hiçbir ilave kayıt olmaksızın vasıfla nitelenen zât var olduğu sürece yüklem konuya zorunlulukla yüklenmesi durumunun ilave kayıtlara sahip diğer dört vasıftan daha genel olduğunu ifade etmektedir. Çünkü diğer dört itibâr birincinin kapsamı altındadır ve zât bakımından zorunluluk da diğer önermelerden her birinin mefhumunu gerektirmektedir. Oysa ünvan bakımından zorunluluk bazen zât bakımından zorunlu olabilir. Böyle bir durumda da ya bu ünvan “*her insan insan olduğu sürece zorunlu olarak canlıdır*” sözümüzde olduğu gibi zâtın ta kendisidir. Ya “*her nâtik nâtik olduğu sürece zorunlu olarak canlıdır.*” sözündeki gibi zâtın lâzımıdır. Ya “*her bilfiil kâtip olan kâtip olduğu sürece zorunlu olarak canlıdır.*” sözündeki gibi konunun zâtının bu vasıf olmadığından yüklemden ayrılmasının imkânsız olduğu zâtın mufârik bir vasfıdır. Bazen de ünvan zât bakımından zorunlu olmayabilir. Ve bu durum da ünvanın yokluğunda yüklem konunun zâtından ayrılmasının mümkün olmasıyla beraber ünvanın zâtın lâzımı olmaması sebebiyledir. Hûnecî'ye göre yukarıda anladığımız kadarıyla ifade etmeye çalıştığımız vasfa ait bu beş itibârdan ikincisi üçüncüsünden, dördüncüsü beşincisinden, ikincisi dördüncüsünden ve son olarak da devamının olumsuzlanmasının zorunlunun olumsuzlanmasından daha özel olması sebebiyle üçüncüsü beşincisinden daha geneldir.

Dördüncü anlama göre zorunluluk: Yüklem bir vakitte konunun zâtından ayrılmasının imkânsız olmasıdır. Bu vaktin birkaç şekilde ifade edilmesi mümkündür. Bu ifade şekillerine göre vakit belirli bir vakit olabildiği gibi belirli olmayan bir vakit de

³⁶ Necmi Derin klasik mantıkta yapılan *zât- unvân* ayrımının kipli önermelerin hangi gruba girdiğinin belirlenmesinin yanında bu önermelerin döndürülmesinde ve çelişiklerinde de ele alındığını belirtir. Bu açıdan o, klasik mantıkta yapılan *zât- unvân* ayrımına göre yüklemli önermelerde konunun fertlerine (misdâk/mâsadak) *zât-ı mevzû*, konunun anlamına (mefhumuna) *ünvân-ı mevzû/ vasf-ı mevzû* denildiğini ifade etmektedir. Bkz. Necmi Derin, “Önermedeki Zât-Unvân (Vasıf) Ayrımının Bilgi Açısından Önemi”, *İslâm Araştırmaları Dergisi*, 2013, s. 100.

olabilir. Ve bu iki duruma göre vakit de ya mutlak ya da kayıtlanmış olabilir. Vaktin kayıtlanması da ya ezeli zorunlunun olumsuzlanmasıyla ya zât bakımından ya vasıf bakımından olumsuzlanmayla ya da bu üç devamdan yani ezeli, zâti ve vasıfiden birinin olumsuzlanmasıyla. Bu durumların hepsinde zorunlu ya zâtın vakitlerinin bazısında ya da vasıfın vakitlerinin bazısında. Ve Hûnecî'ye göre zorunluluğun bu dördüncü anlamına göre vakit açısından ve bu zorunluluk itibârları yönünden yirmi sekiz önerme söz konusudur.

Beşinci anlama göre zorunluluk: Yükleme şartıyla oluşur. İslâm mantık geleneğinde olduğu gibi Hûnecî de yükleme şartıyla oluşan zorunluluğun faydasız olduğunu düşünmektedir. Çünkü her yükleme bu anlam bakımından zaten konu için zorunlu ve yüklem konudan ayrılması da imkânsızdır.³⁷

Hûnecî zorunluluğun bu beş anlamını zikrettikten sonra İbn Sînâ'nın bazı eserlerinde zorunluluğun hangi anlamlarda kullanıldığı üzerinde durur. Ona göre İbn Sînâ *İşârât*'ta kipi zorunlu olan bir önermenin yani herhangi bir kayıt ve şart olmaksızın zorunlu kipiyle nitelenen (mutlak zorunlu) bir önermenin ezeli ve ebedî zorunlu olduğunu, diğer kitaplarında da zât bakımından zorunlu olduğunu ifade etmektedir. Ve İbn Sînâ'ya göre bu iki zorunluluk (ezeli ve mutlak) dışında olan zorunluların mutlak olarak nitelenmesi doğru değildir. Çünkü diğer zorunlular ya vasıf ya da vakit şartıyla kayıtlanmışlardır. Zira “*parmakların hareketinin kâtibin zâtından ayrılmasının veya ay tutulmasının aydan ayrılmasının imkânsız olması*” gibi önermelerde kullanılan zorunluluklar mutlak zorunlu anlamında doğru değildir. Doğrusu “*yazma niteliğiyle vasıflanması şartıyla parmakların hareketinin kâtibin zâtından ayrılmasının veya haylûle vaktinde yani ay tutulması vaktinde ay tutulmasının aydan ayrılmasının imkânsız olması*” şeklindedir. Hûnecî İbn Sînâ'nın bu ifadeleriyle beraber yukarıda açıkladığımız zorunlu kipinin önermedeki anlamlarından ilk ikisinin İbn Sînâ'ya göre mutlak zorunlu anlamında olduğunu ifade etmektedir.

³⁷ Hûnecî, *Keşfu'l-Esrâr*, s. 96.

Hûnecî'den aktardığımız ve bir önermede zorunlu kipinin kullanıldığı bu farklı anlamların kaynağı İbn Sînâ'dır³⁸. Ve aslında zorunlu kipine ait olarak açıkladığımız bu beş durum diğer kipli kavramlarla kurulan bazı önermeler için de geçerlidir. Harun Kuşlu Nasîruddîn Tûsî'nin zorunlu kipine ait bu beş anlamı; kipli bir önermeye ait iç ve dış şartlar olarak yorumlandığını belirtmektedir. Kuşlu'nun ifadesiyle Tûsî'ye göre önermenin zorunlu olmasına ait olan bu şartlar ya önermenin konusu veya yüklemine ya da bu ikisi dışındaki şeylere taalluk eden şartlardır.³⁹Zorunlu kipiyle ilgili olarak belirtmemiz gereken bir nokta da çoğu araştırmacının dikkat çektiği gibi İbn Sînâ sonrası klasik İslâm mantığının zatî ve vasfî önermeler ayrımı noktasında vasfî önermelere ağırlık vermiş olma özelliğinin Hûnecî için de geçerli olmasıdır. Zira yukarıda Hûnecî'nin zorunlu kipine ait olan beş anlam arasında uzun uzun açıkladığı üçüncü anlam aslında İbn Sînâ sonrası gelenekte *vasfiyye* olarak adlandırılan vasfî önermelerle ilgilidir.

1.1.2. Devam

Hûnecî'ye göre devam kipli bir önerme zorunlu kipinde aktardığımız beş anlamdan ilk üçünün kullanıldığı anlamlarda ortaktır. Bu anlamlardan ilki yüklemle konu için ezeli ve ebedi olarak devamlı olmasıdır. İkincisi zât bakımından devamlı olmasıdır ki bu durumda da ya mutlak ya da ezeli zorunlunun olumsuzlanması, zât bakımından, vasıf bakımından, ezeli devamın olumsuzlanması gibi kayıtlarla kayıtlanmış olmasıdır. Ve son olarak da vasıf şartıyla devamdır. Bu da ya mutlak olarak ya da belirli kayıtlarla kayıtlanmış olarak olabilir. Ve Hûnecî'ye göre bu anlamlar doğrultusunda devam kipiyle kiplenmiş on iki kipli önerme söz konusudur.⁴⁰

1.1.3. İmkân

Hûnecî kipli önermenin tanımında belirttiği ve yüklem ile konu arasında lâfzen veya zihnen var olan niteleme ilişkisinde zorunlu olmama durumunu mümkün kavramıyla açıklamaktadır. Hûnecî'ye göre çoğunluğu oluşturan kitle/halk anlamında Cumhur ve Âlimler anlamında da Hükemâ'ya göre mümkün kavramının aralarındaki genellik ve özellik ilişkisi bakımından iki anlamı vardır. Cumhur'a göre mümkün;

³⁸ İbn Sînâ, *İşaretler ve Tembihler*, Ali Durusoy, Muhittin Macit, Ekrem Demirli (çev.), İstanbul: Litera Yayıncılık, 2005, s.31.

³⁹ Kuşlu, *Nasîruddîn Tûsî'de Önermeler Mantığı*, s.128.

⁴⁰ Hûnecî, *Keşfu'l-Esrâr*, s. 97.

hükümün karşı tarafından veya bu olumsuzlamayı gerektiren taraftan olmak üzere varlık ve yokluk taraflarından birinden mutlak zorunluluğun olumsuzlanmasıdır. Ona göre Cumhur'un *imkânsız olmayan* anlamıyla kullandığı ve *genel imkân* olarak adlandırılan bu imkâna göre hüküm tek taraftan olumsuzlanır. Ve bu durumda da imkânsızlık; hükümün zorunluluğunun olumsuz olmasıyla zorunluluk kavramı altında yer alır. Çünkü zorunluluk varlık tarafında ise vücûb maddesini, yokluk tarafında ise imkânsızlık maddesini niteler. Ve böylece dıştaki/haricî nispetlerde ya zorunlu ya da imkân maddesinde olur. Hükemâ'nın kullandığı anlamıyla ve *özel imkân* olarak adlandırılan bu imkân ise *olması ve olmaması mümkün* şeklindeki iki imkânın birleştirilmesiyle oluşur. Ve zorunluluk hükmü hem varlık hem de yokluk tarafından olumsuzlanır. Bu durumda da imkânsızlık zorunluluk maddesinin dışında yer alır. Ve böylece varlığa nispet edilen üç madde ortaya çıkar. Burada da *varlığı zorunlu yokluğu imkânsız olma* vücûb maddesinin, *yokluğu zorunlu varlığı imkânsız olma* imtinâ maddesinin ve son olarak da *ne zorunlu ne de imkânsız olma* mümkün maddesinin anlamına karşılık gelmektedir.⁴¹

Hûnecî Hükemâ'ya göre mümkün kavramının iki özel anlamı daha olduğunu belirtmektedir.⁴² Bu mümkünlerden biri *en özel imkân/ imkân-ı ehâs* yani zât, vasıf ve vakit bakımından zorunluluğun hem varlık hem yokluk tarafından olumsuzlanmasıdır. Bir diğeri de *gelecek bildiren imkân/imkân-ı istikbâlî* yani geleceğe nispetle imkân anlamındadır. Ve imkânın bu iki özel anlamından her biri özel imkândan/imkân-ı hâstan daha özeldirler. Ve geleceğe yönelik imkân da tersi durum söz konusu olmaksızın gelecek zamanda tüm vakitler bakımından zorunluluğun olumsuzlanmasını gerektirdiği için en özel imkândan daha geneldir.

Hûnecî'nin kipli kavramlar arasında en fazla üzerinde durduğu kavram mümkündür. O bu kavramla ilgili var olan tartışmalı konulara da değinerek bu durumu ortaya koymaktadır. Bu tartışmalı konulardan biri gelecek bildiren imkân hakkındadır. Bu tartışmada o, öncelikle İbn Sînâ'nın sözlerini aktarır. Ona göre imkân hakkında İbn Sînâ şöyle der:

⁴¹ Hûnecî, *Keşfu'l-Esrâr*, s. 97.

⁴² Hûnecî, *Keşfu'l-Esrâr*, s. 98.

Bir kimse varlığı vücûba/zorunluluğa çıkarmasına dayanarak, [bir şeyin]geleceğe nispetle varlığının mümkün olmasını[bu şeyin] hali hazırdaki yokluğuna şart koşarsa; bu şart gerekli değildir. Çünkü böyle olsaydı yoklukla da imkânsızlık[sonucu]çıkardı ve hali hazırdaki yokluk gelecekteki varlığı ve onun hali hazırdaki imkânını nefyetmez. Ve bundan dolayı daha uygun olanı onun gelecekteki imkânını nefyetmemesidir.⁴³

Hûnecî İbn Sînâ'nın bu ifadelerine ek olarak;

Bir kimse [bir şeyin]gelecek zamandaki varlığının mümkün olmasını [bu şeyin] hali hazırdaki yokluğuna şart koşarsa; bu kimse için onun açıklaması gelecekte iki taraftan [varlık ve yokluk taraflarından]zorunluluğun olumsuzlanmasıyla değildir. Onda hali hazırdaki varlığı şart koşulmanın gelecekteki yokluğu mümkün döndürülmesiyledir. Aksi durumda hali hazırda varlık ve yokluk birlikte gerekli olur. Daha doğrusu varlığı mümkünün yokluğu mümkün döndürülmesinin söylenmemesi gerekir.⁴⁴

Gelecek bildiren imkânla ilgili bu ifadeler doğrultusunda Hûnecî iddialarını geçersiz saydığı bir grup insanın da imkân kavramının reddi hakkında; “*eğer o vâcip/zorunlu üzerine doğrulanırsa [yani imkân vâcip olursa] vâcibin yokluğu mümkün olur. Aksi durumda da vâcip imkânsız olur. Çünkü mümkün olmayan imkânsızdır*” dediklerini ancak bu iddianın açıkça fesâd/bozuk olduğunu ifade etmektedir. Çünkü ona göre eğer onunla yani vâcip olan imkânla; genel imkân kastedilirse onun varlık tarafından yokluk tarafına döndürülmesi gerekmez. Ancak onunla özel imkân ya da en özel imkân kastedilirse bu durumda da ondan imkânsızın olumsuzlanması veya daha doğru bir ifadeyle iki zorunludan birinin olumsuzlanması gerekmez.⁴⁵

Hûnecî özel imkânın reddine dair iddialarını küçümsediği ve geçersiz saydığı bir grup insanın“*bir şey var olduğunda onun yokluğu imkânsız, eğer [o şey]yoksa onun varlığı imkânsızdır. Ve o [şey] devamlı olarak varlık ve yokluğu içerir ve dolayısıyla da vücûp/zorunlu ve imkânsız içerir*” iddialarına İbn Sînâ'nın bu iddia hakkındaki cevabıyla karşılık verir. Ve İbn Sînâ'nın; “*[o şey] var olduğunda onun vücûbu gerekmez. Çünkü vâcibin devamlı olarak var olması gerekir. Ve ne devamlı olarak onun[imkânın]varlığının ne de yokluğunun olması caiz olur. Dolayısıyla da ne vâcip ne*

⁴³ Hûnecî, *Keşfu'l-Esrâr*, s. 98. Ayrıca bkz. İbn Sînâ, *İşaretler ve Tembihler*, s.33.

⁴⁴ Hûnecî, *Keşfu'l-Esrâr*, s. 99.

⁴⁵ Hûnecî, *Keşfu'l-Esrâr*, s. 99.

de imkânsız olur.”⁴⁶Hûnecî’ye göre Şeyh’in bu cevabı özel imkânı geçersiz sayanlara verilen uygun bir cevaptır. Ancak Ona göre mutlak olarak verilecek cevap “bir şeyin hâlihazırdaki varlığı yokluğunun imkânsız olmasını gerektirmez aksine bu zamandaki yokluğu mümkünken var olması caizdir.” şeklindedir. Ve Hûnecî ye göre “bu zamanda yok olduğunda hem var hem yok olur” şeklindeki söz de uygun değildir. “Çünkü onun yokluğu varlık şartıyla mümkün değildir. Aksine yokluğu mümkün varlık yerindedir. Hatta varlık şartıyla alındığında bile yüklem şartıyla zorunlu olur. Ve o ebedî olarak sabit olur ve imkân onun karşılığı değildir.”⁴⁷

Hûnecî’nin İbn Sînâ ekseninde ele aldığı mümkün kavramının genelden daha özele doğru daralan anlamlarını; genel mümkün, özel mümkün, daha özel mümkün ve gelecek bildiren mümkün şekilde sıralayabiliriz. Hûnecî klasik mantık geleneğinin dikkatli bir takipçisi olarak ilk muallim olarak nitelenen Aristoteles’den gelen bir imkân anlamından daha bahseder. Bu anlam *muhtemel* kavramıdır. Ve ona göre mümkün ve muhtemel kavramları birbirlerinden ayrı anlamlarda kullanılmışlardır. Bu anlamları Hûnecî şu sözlerle ifade etmektedir:

(...) Mümkün, olduğu hal üzere oluş (nefsi’l-emr) ve muhtemel zihin bakımından yani zihnî zorunluluğun karşılığı olanıdır. Ve denilir ki mümkün genel ve muhtemel özel olanıdır. Ve denilir ki muhtemel geleceğe yönelik olanıdır. Ve mümkünle fiilden pay alan kuvve birbirinden ayrılır. Çünkü yüklem bir şeye kuvve ile yüklendiğinde asla bilfiil sâbit olmaz ve diğer tarafa döndürülmez. Yüklem ona mümkünle yüklendiğinde onun bilfiil sâbit olması câizdir. Ve diğer tarafa döndürülebilir. Ve denilir ki mümkün bilfiil gerçekleşmez veya gerçekleşir. Bu durumda devamlı olarak, çoğunlukla ve nadiren olabilir.⁴⁸

Hûnecî’nin *muhtemel* kavramı ile ilgili yukarıda alıntı yaptığımız ifadelerinde de görüldüğü üzere o, klasik mantık geleneği içinden kendi zamanına değin kullanıla gelen *muhtemel* kavramının anlamlarına üstün körü bir şekilde değinmekle yetinir. Bize göre bu durumun sebebi de İbn Sînâ’nın muhtemel kavramını sonraki eserlerinde kipli kavramlar arasında zikretmemiş olması olabilir. Zira M. Cüneyt Kaya *Varlık ve İmkân* adlı doktora çalışmasında İbn Sînâ’nın ilk eserlerinde dört kipten biri olarak *muhtemel*

⁴⁶ Hûnecî, *Keşfu’l-Esrâr*, s. 99.

⁴⁷ Hûnecî, *Keşfu’l-Esrâr* s. 99–100.

⁴⁸ Hûnecî, *Keşfu’l-Esrâr*, s. 100.

kipini de saydığını ancak daha sonraki eserlerinde *muhtemel* kavramını kipler arasında saymadığını belirtmektedir.⁴⁹

1.1.4. Kipi Belirsiz (Mutlak veya Fiilî)

Hûnecî'nin daha önce kip kavramını tanımlarken açıkladığı gibi, kipli bir önermenin mukabili olan önerme mutlak önermedir. Daha açık bir ifadeyle bir önermenin mutlak olması demek söz konusu olan bu önermede yüklem konuya olan nispetinin nasıl olduğunu gösteren kipli kavramların ya yüklem konuya doğrudan nispet edildiği “*her A B'dir*” önermesinde olduğu gibi açıkça zikredilmemiş olmaması gerekir. Ya da aşağıda geleceği üzere önerme kipli dahi olsa bu kip dikkate alınmadan fiilî önermelerin en geneli olan ve bir önermenin bütün ilavelerden arındırılmış en yalın hali olan genel mutlaklığın dikkate alınmış olması gereklidir. Burada söz ettiğimiz mutlaklık; genel mutlak önermelerle ilgilidir. Ancak mutlak önermelerde de *devamlı olmama* ve *zorunlu olmama* kayıtları bulunan ve *özel mutlak* olarak isimlendirilen önermeler de söz konusudur. Mutlak önermelerin kısımlarına daha sonra tekrar değinileceği için şimdilik bu girişin yeterli olduğunu düşünerek Hûnecî'nin İbn Sînâ açısından mutlak olarak nitelenen bir önermeyle ilgili görüşlerini şu şekilde aktarabiliriz:

Tasavvur edilmiş veya söylenmiş olan mutlak bir önerme yüklem nispet nasıl olursa olsun ve ne zaman olursa olsun başka bir itibâr olmaksızın konuya nispetidir. Sonra zorunlulukla kiplenmiş [de] yüklem zorunluluk niteliğiyle konuya nispeti dikkate alınmazsa -aksine onunla bu önerme ve onun dışındakiler[de] ortak olan dikkate alınır ki, o[ortak olan şey de]sadece bu nispetin bizzat kendisidir.-[Zorunlulukla kiplenmiş önerme] mutlak [önerme] olur. Ve orada [Zorunlulukla kiplenmiş önermede] nispetin niteliği dikkate alınır [bu önerme]zarûriyye olur. Ve aynı şekilde devam veya zamanla kayıtlanmış [önermede] nispetin zamanı dikkate alınmazsa aksine sadece ona[nispete] dikkat edilirse [önerme] mutlak olur. Nispete ve onun zamanına itibâr edilirse [önerme] kendisiyle kiplendiği şeyle kiplenmiş olur.⁵⁰

Hûnecî İbn Sînâ'nın görüşlerini özetlediği bu paragrafı açıklarken İbn Sînâ'nın mutlak bir önermeyle aslında kipi düşürülmüş bir önermeyi kastetmediğini ancak ondan

⁴⁹ M. Cüneyt Kaya, *Varlık ve İmkân*, 1. Basım, İstanbul: Klasik Yayınları, 2011, s. 169.

⁵⁰ Hûnecî, *Keşfu'l-Esrâr*, s. 102.

daha özel bir durumu yani önermeler arasında ortak olan *fiili nispeti* kastettiğini belirtmektedir. Zira kipli kavramlar arasında olan mümkün/imkân kipi fiilî olmayan *kuvve* halindeki durumları da kapsamaktadır. Anladığımız kadarıyla Hûnecî burada Nasîruddîn Tûsî'de⁵¹ olduğu gibi mümkün/imkân kipini tamamen fiilî nispetin dışında bırakmamaktadır. Ve bu meyanda Hûnecî önermede dikkate alınan bu fiilî nispetin ya mutlak ya da kayıtlanmış olduğunu belirtmektedir. Sadece mutlak olan önermeden ilk muallim Aristoteles'in görüşleri doğrultusunda Themistius'un anladığı ve daha sonra *genel mutlak önerme* olarak niteleyeceğimiz önerme mutlağın ilk anlamıdır. Bu önermeye göre “*aynıyla her C olarak doğrulanana aynıyla B olarak doğrulanandır.*” Ayrıca bu önerme devam ve vakit durumlarını da içerebilir. Ve Hûnecî'ye göre Themistius'un genel mutlak önermesindeki vakit ve vasıf ister hüküm anında ister hüküm öncesinde isterse de hüküm sonrasında olsun ya da zorunluluk veya imkânla olsun fark etmemektedir. Ve bu genel mutlak önerme zorunlu, fiilî mümkün, devamlı ve zamanla kayıtlanmış olan tüm önermelerden daha geneldir. İlk muallim Aristoteles'in görüşleri doğrultusunda İskender Afrodîsî'nin mutlak önermeden anladığı ise önermenin sürekli olmama *lâ dâime* kaydıyla kayıtlandığı ve *vücûdî mutlak* veya *İskender'in mutlağı* olarak isimlendirilen özel mutlak önermelerdir.⁵² Hûnecî özel mutlak önermenin bir gruba göre de iki kısma ayrıldığını belirtmektedir. Bu iki kısımdan biri mutlak devamın olumsuzlanmasıyla kayıtlanan *devamlı olmayan vücûdî* ve diğeri de zorunlu olan devamın olumsuzlanmasıyla kayıtlanan *zorunlu olmayan vücûdî* olarak isimlendirilir.

Mutlak önermenin *mutlak örfî*, *genel örfî*, *mutlak vücûdî örfî* /*özel örfî* olarak isimlendirilen ve mutlak bir önermenin vasfî okumaya göre ayrıldığı kısımları da söz konusudur. Bu önermeler ise Tûsî'ye göre temelde İbn Sînâ tarafından mutlak tümel olumsuz önermenin mutlak tümel olumsuz olarak döndürülebileceğine dair sıkıntıları gidermek amacıyla ortaya çıkan mutlak önermelerdir.⁵³ Zira İbn Sînâ'ya göre zâtî okumaya göre tümel olumsuz önerme tümel olumsuz önerme olarak döndürülemez. Bu nedenle de tümel olumsuz önerme ancak vasfî okumaya tabi tutulursa tümel olumsuz

⁵¹ Kuşlu, *Nasîruddîn Tûsî'de Önermeler Mantiğı*, s. 115.

⁵² Hûnecî, *Keşfu'l-Esrâr*, s. 102- 103.

⁵³ Bkz. Harun Kuşlu, *Nasîruddîn Tûsî'de Önermeler Mantiğı*, s. 119- 178.

olarak döndürülebilir.⁵⁴ Ayrıca İbn Sînâ'nın genel olarak tümel olumsuz önermenin döndürülmesi maksadıyla ortaya koyduğu bu önermeler İbn Sînâ sonrası dönemde daha detaylı bir şekilde ele alınmış ve vasfî okumaya göre *genel örfî* ve *özel örfî* önermeler olarak devam kipi içinde de yer almışlardır.

Son olarak Hûnecî bir grup olarak nitelediği bazı kimselerin mutlak önermenin bir çeşidinden daha bahsettiklerini ifade etmektedir. Bu mutlak önerme çeşidinin de “*hükümün ister mutlak ister zorunlu olsun hâlihazırdaki konunun var olan fertleri üzerine hüküm verilmesi*” olarak tanımlanan konu bakımından mutlak, mümkün ve zorunlu olarak isimlendirilmiştir. Burada mümkünle gelecekte var olanlar üzerine hükmedilen ve zorunluyla da var olanların hepsi üzerine hükmedilene kastettiklerini belirtir.⁵⁵ Anladığımız kadarıyla Hûnecî *var olanların hepsinden* ifadesiyle zorunlunun tüm zamanları kapsamasını kastetmiş olabilir.

Mutlak önermeyle nihayete eren kipli kavramlar konusu; kipli önermeler, kipli önermelerde çelişki ve düz döndürmeyle beraber kipli kıyasların alt yapısını oluşturmaktadır.

1.2.Yüklemli Kipli Önermeler (el- Müveccehât)

Yalın anlamıyla önerme, hakkında *doğrudur* veya *yanlıştır* şeklinde bir yargı verebileceğimiz haberi bir cümledir. Kipli önermeler ise; yüklem zorunlu, devam, mümkün ve mutlak kavramlarıyla zât, vasıf, zaman gibi özellikleri bakımından konuya olan nispetini içeren cümlelerdir. Hûnecî'ye göre düz döndürme, çelişki ve basit kipli kıyaslarda kullanılan on üç kipli önerme vardır. Ve bu on üç kipli önermenin de çelişği olan on dokuz kipli önerme vardır. Hûnecî'nin *Keşfu'l-Esrâr an Ğavâmizi'l-Efkâr* adlı eseri bağlamında beşi zorunlu, üçü devamlı, üçü mutlak ve son ikisi de mümkün kavramıyla ilgili olan bu kipli önermeler şunlardır;

⁵⁴ Harun Kuşlu'nun tümel olumsuz önermenin farklı iki anlamda okunabileceğine dair ifadeleri şöyledir; “*görüldüğü üzere tümel olumsuz önermenin dildeki anlamıyla mantıksal işlevi arasında bir fark bulunmaktadır. Açıkçası “Hiçbir C B değildir” dediğimizde “Bütün C’lerin en az bir defa B olmadıklarını” anlamamız gerekirken bu önermenin semantik yorumu “Hiçbir C C olduğu sürece asla B değildir” şeklinde anlaşıldığında önermenin olumlu hali ile olumsuz halinin modal- zamansal durumlarına bağlı doğruluk şartları değişmiş olmaktadır. Bu nedenle olmalı ki, önermenin tümel olumsuz halindeki kullanımı tümel olumlu haline de aktarılmıştır ve böylece örfî mutlak önerme ortaya çıkmıştır.*” Bkz. Harun Kuşlu, *Nasîruddîn Tûsî’de Önermeler Mantığı*, s.120.

⁵⁵ Hûnecî, *Keşfu'l-Esrâr*, s. 104.

1.2.1. Zorunlu Önermeler

Mutlak Zorunlu Önerme (Zarûriyye-i Mutlaka):⁵⁶ Konunun zâtı mevcut olduğu sürece yüklemın konuya zorunlu olarak nispet edilmesidir. “Her A zorunlu olarak B’dir./ Hiçbir A zorunlu olarak B değildir”

Genel Şartlı (Meşrûta-i Âimme):Konunun mutlak vasıf bakımından dikkate alınması ve yüklemın zorunlu olarak konuya nispet edilmesidir.“Her A A oldukça zorunlu olarak B’dir. / Hiçbir A A oldukça zorunlu olarak B değildir.”

Özel Şartlı (Meşrûta-i Hâssa):Konunun zât bakımından zorunlu olmama (lâ zarûra) kaydı içermesi ve vasıf bakımından da yüklemın zorunlu olarak konuya nispet edilmesidir.⁵⁷ “Her A zorunlu olmaksızın A oldukça zorunlu olarak B’dir. / Hiçbir A zorunlu olmaksızın A oldukça zorunlu olarak B değildir.”

Vaktiyye: Konunun zât bakımından mutlak devamsızlık (lâ devâm) kaydı içermesi ve belirli bir vakit bakımından da yüklemın konuya zorunlu olarak nispet edilmesidir. Hûnecî’nin vaktiyye önerme ile ilgili verdiği örnek İslam mantık geleneği içinde sürekli olarak tekrarlanan örneklerden biri olan “Her Ay devamlı olmaksızın dünya onunla güneş arasına girdiği vakitte (haylûle vaktinde) zorunlu olarak tutulur” örneğidir. Bu konuyla ilgili bir diğer örnek ise “Her A devamlı olmaksızın belirli bir vakitte zorunlu olarak B’dir. / Hiçbir A devamlı olmaksızın belirli bir vakitte zorunlu olarak B değildir.”

Müntehşire: Konunun zât bakımından mutlak devamsızlık (lâ devâm) kaydı içermesi ve belirsiz bir vakit bakımından da yüklemın konuya zorunlu olarak nispet edilmesidir.“Her A devamlı olmaksızın herhangi bir vakitte zorunlu olarak B’dir. / Hiçbir A devamlı olmaksızın herhangi bir vakitte zorunlu olarak B değildir.”

Hûnecî’ye göre zorunlu olan bu beş önerme arasında; genel şartlı özel şartlı ve mutlak zorunludan daha geneldir. Mutlak zorunlu özel şartlı, vaktiyye ve müntehşire ile arasında ayrılık (mübâyin olma) ilişkisi vardır. Vaktiyye müntehşireden daha özeldir. Ve

⁵⁶Kıpli önermelerin Türkçe isimlerinde Ferruh Özpılavcı’nın yapmış olduğu çeviriyi dikkate aldık. Bkz. Kâtibî, *Şemsiyye Risâlesi*, Ferruh Özpılavcı (çev.), İstanbul: Litera Yayıncılık, 2017, s. 102–110.

⁵⁷Hûnecî, *Keşfu’l-Esrâr*, s. 104.

son olarak da iki şartlı arasında ve iki vaktiyye (vaktiyye ve münteşire) arasında eksik girişimlilik (umum-husus min vecih) ilişkisi vardır.⁵⁸

1.2.2. Devamlı Önermeler

Mutlak Devamlı Önerme (Dâime-i Mutlaka): Konunun zâtı mevcut olduğu sürece yüklemın konuya devamlı olarak nispet edilmesidir. “*Her A devamlı olarak B’dir./ Hiçbir A devamlı olarak B değildir*”

Genel Örfî (Örfiyye-i Âmme): Konunun mutlak vasıf bakımından dikkate alınması ve yüklemın devamlı olarak konuya nispet edilmesidir. “*Her A A oldukça devamlı olarak B’dir. / Hiçbir A A oldukça devamlı olarak B değildir.*”

Özel Örfî (Örfiyye-i Hâssa): Konunun zât bakımından devamlı olmama (lâ devâm) kaydı içermesi ve vasıf bakımından da yüklemın devamlı olarak konuya nispet edilmesidir. “*Her A devamlı olmaksızın A oldukça devamlı olarak B’dir. / Hiçbir A devamlı olmaksızın A oldukça devamlı olarak B değildir.*”

Genel örfî ve özel örfînin aynı zamanda mutlak önermeler içinde de zikredildiğini hatırlamak kaydıyla devamlı önermeler arasındaki ilişkileri şöyle sıralayabiliriz; Hûnecî’ye göre genel örfî, aralarında ayrılık (mübâyin olma) ilişkisi bulunan diğer iki devamlıdan daha geneldir. Mutlak devamlı mutlak zorunludan, genel örfî de genel şartlıdan daha geneldir. Özel şartlı ve özel örfî arasında bir açıdan genellik ilişkisi vardır. Çünkü her ikisi de yüklemın zât bakımından devamlı olmaksızın vasıf bakımından zorunlu olmasıyla doğrulanabilir. Ancak özel örfî özel şartlıdan yüklemın zât bakımından devamlı olmaksızın zorunlu olmayan vasfın devamlı olmasıyla ve bu durumun tersi söz konusu olduğunda da yani yüklemın zorunlu olmayan zât için devamlı olması ve vasıf bakımından da zorunlu olmasıyla ayrılır. Bundan dolayı da eğer özel şartlıyla mutlak olarak devamlı olmama kaydına itibar olunacak kastedilirse özel örfîden daha özel olur.⁵⁹

⁵⁸ Hûnecî, *Keşfu’l-Esrâr*, s. 105.

⁵⁹ Hûnecî, *Keşfu’l-Esrâr*, s. 105.

1.2.3. Mümkün Önermeler

Genel Mümkün (Mümküne-i Âimme):Zât bakımından hükmün karşı tarafından mutlak zorunluluğun olumsuzlanmasıdır. “Her A genel imkânla B’dir./ Hiçbir A genel imkânla B değildir.” veya “Her A’nın B olması mümkündür./ Hiçbir A’nın B olması mümkün değildir.” Genel mümkün önermeyi, daha önce de geçtiği gibi halkın günlük dilde *imkânsız olmayan şey* anlamında kullandığı ve bu sebeple de kaplamında zorunlunun da bulunduğu önermeler olduğuna dikkat edilmelidir.

Özel Mümkün(Mümküne-i Hâssa):Zât bakımından hükmün hem varlık hem yokluk taraflarından mutlak zorunluluğun olumsuzlanmasıdır. “Her A özel imkânla B’dir./ Hiçbir A özel imkânla B değildir.” veya “Her A’nın B olması ve olmaması mümkündür./ Hiçbir A’nın B olması ve olmaması mümkün değildir.”

1.2.4. Belirsiz Önermeler (Mutlak veya Fiilî)

Genel Mutlak (Mutlaka-i Âimme): Herhangi bir kayıt olmaksızın yüklem konuya olumlu veya olumsuz olarak bilfiil nispet edilmesidir. Bu durumda genel mutlak önermeler; ya kipi zikredilmeyen belirsiz önermeler ya da kipi *genel mutlak olarak* kayıtlanmış önermelerdir. “Her A B’dir./ Hiçbir A B değildir” veya “Her A genel mutlaklıkla B’dir./ Hiçbir A genel mutlaklıkla B değildir.”

Zorunlu Olmayan Vücûdî (Vücûdiyye-i lâ zarûriyye):Zât bakımından zorunlu olmama kaydıyla beraber yüklem konuya bilfiil nispet edilmesidir. Hûnecî burada “İnsan zorunlu olmamakla birlikte yazan değildir” örneğini vermektedir. “Her A zorunlu olmamakla birlikte B’dir./ Hiçbir A zorunlu olmamakla birlikte B değildir” Hûnecî’ye göre zorunlu olmayan vücûdî genel mutlak önermeden daha özeldir. Çünkü bu önerme aslında zât bakımından zorunlu olmama kaydı konulmuş genel mutlak önermedir.

Devamlı Olmayan Vücûdî (Vücûdiyye-i lâ dâime): Zât bakımından devamlı olmama kaydıyla beraber yüklem konuya bilfiil nispet edilmesidir. “Her insan devamlı olmamakla birlikte uyuyandır.”Veya “Her A devamlı olmamakla birlikte B’dir./ Hiçbir A devamlı olmamakla birlikte B değildir.”Hûnecî, tersi olmaksızın devamlı

olumsuzlanmasının zorunlunun olumsuzlanmasını gerektirdiği için devamlı olmayan vücûdînin zorunlu olmayan vücûdîden daha özel olduğunu belirtmektedir.⁶⁰

Yukarıda ele aldığımız on üç önermenin en geneli genel mümkün önermedir. Genel mutlak önerme ise fiilî önermelerin yani genel ve özel mümkün dışındaki diğer önermelerin en genelidir. Çünkü yüklemın konuya olan fiilî nispeti mümkün önermeler dışındaki her önermenin anlamında zımnen bulunmaktadır.

Görebildiğimiz kadarıyla Hûnecî'nin bu on üç önerme içinde saydığı *özel şartlı(meşrûta-i hâssa)* önerme gelenek içinde Hûnecî'den farklı olarak ele alınmıştır. Hûnecî *Keşfu'l-Esrâr*'da özel şartlı önermede zât bakımından zorunlu olmama (lâ zarûra) kaydını dikkate alırken gelenek içerisinde özellikle de Hûnecî sonrası dönemde zât bakımından devamlı olmama (lâ devam) kaydı dikkate alınmıştır. Gerçi aşağıda geleceği üzere özel şartlının devamlı olmama kaydı içeren çeşidini Hûnecî de zikretmiştir. Ancak Ona göre bu devamlı olmama kaydını içeren özel şartlı önermeler döndürme, çelişki ve kipli kıyasın sonucunda kullanılabilecek olan diğer on dokuz önerme içinde yer almaktadır. Ve ikinci bölümde de görüleceği gibi Hûnecî kipli kıyaslarda zât bakımından zorunlu olmama kaydı içeren özel şartlı önermeyi kullanmakta, dolayısıyla da bu önermeyle oluşan kipli kıyasların sonuçlarında da farklılıklar oluşmaktadır.

Hûnecî'nin burada herhangi bir ayrıma tabi tutmadığı bu önermelerin *basit* ve *bileşik* olarak iki grupta ele alınması da Hûnecî sonrası dönemin bir özelliği olabilir.⁶¹ Bu ayrıma göre mutlak zorunlu, mutlak devamlı, genel şartlı, genel örfî, genel mutlak, genel mümkün önermeler basittir. Devamlı olmama ve zorunlu olmama kaydı bulunan özel şartlı, özel örfî, özel mümkün, vaktiyye, münteşire, devamlı olmayan vücûdî ve zorunlu olmayan vücûdî önermeler ise bileşiktir.⁶² (Bkz. Tablo 1)

⁶⁰ Hûnecî, *Keşfu'l-Esrâr*, s.106.

⁶¹ Ancak düz döndürme konusunda geleceği üzere Hûnecî de bu önermeleri *basit* ve *bileşik* olarak ayırmaktadır.

⁶² Bkz. Kâtibî, *Şemsiyye Risâlesi*, s. 102.

Tablo 1

Kipli Önergeler

KONU →	↓ ZÂT	↓ VASIF	↓ VAKİT
KİPLİ ÖNERME ↓	Yüklemin Konuya Olan Nispetinin Niteliği ↓		
Mutlak Zorunlu	Zorunlu	-	-
Genel Şartlı	-	Zorunlu	-
Özel Şartlı	Zorunlu olmama/ lâ zarûra kaydı	Zorunlu	
Vaktiyye	Devamlı olmama/ lâ devâm kaydı	-	Zorunlu
Müntehîre	Devamlı olmama/ lâ devâm kaydı	-	Zorunlu
Mutlak Devamlı	Devamlı	-	-
Genel Örfî	-	Devamlı	-
Özel Örfî	Devamlı olmama /lâ devâm kaydı	Devamlı	-
Genel Mümkün	Zorunlu Olmama	-	-
Özel Mümkün	Zorunlu ve imkânsız olmama	-	-
Genel Mutlak	Bilfiil olma	-	-
Zorunlu Olmayan Vücûdî	Zorunlu olmama/ lâ zarûra kaydı	-	-
Devamlı Olmayan Vücûdî	Devamlı olmama /lâ devâm kaydı	-	-

Kaynak: Hûnecî, *Keşfu'l-Esrâr an Ğavâmidi'l-Efkâr*, s. 104–108.

1.2.5. Diğer Kipli Önergeler

Hûnecî'ye göre yukarıda ifade edilen on üç hâricî önermenin yanında kipli önergelerin döndürmesinde veya çelişğinin alınmasında ve kipli kıyaslarda sonucun belirlenmesinde dikkate almamız gereken on dokuz önerme daha vardır. Bu önergelerin altısı hîniyye, onu vaktiyye, geriye kalan üçü ise; devamlı mümkün, devamlı olmayan şartlı ve zorunlu olmayan örfî önergelerdir.

1.2.5.1. Hîniyye Önergeler: Ya bilfiil olarak ya da mümkün olarak hükmün vasfın bazı vakitlerinde konuya yüklenmesidir. Bu önergeleri mutlak önermeden ayıran

özellik İbn Sînâ sonrası dönemin bir özelliği olarak zikrettiğimiz vasfî önermeler grubuna dahil olmaları ve özellikle vasfî önermelerin çelişikleri, düz döndürmeleri gibi durumlarında işlevsellik kazanmalarıdır.

- **Mutlak hîniyye:** “Her insan insan olarak var olduğu vakitlerin bazısında uyuyandır.” Anladığımız kadarıyla bu önermede insanın insan olarak vasıflandığı tüm vakitlerin hepsinde değil de sadece bu vakitlerden birinde yani bir esnada/anda uyuyan olarak nitelenme durumu söz konusudur.
- **Devamlı olmayan hîniyye:** “Her insan devamlı olmaksızın insan olduğu bir esnada/anda uyuyandır.”
- **Zorunlu olmayan hîniyye:** “Her insan zorunlu olmaksızın insan olduğu bir esnada/anda uyuyandır.”
- **Mümkün hîniyye:** “Her insan insan olduğu bir esnada/anda mümkün olarak marangozdur.”
- **Devamlı olmayan mümkün hîniyye:** “Her insan devamlı olmaksızın insan olduğu bir esnada/anda mümkün olarak marangozdur.”
- **Zorunlu olmayan mümkün hîniyye:** “Her insan zorunlu olmaksızın insan olduğu bir esnada/anda mümkün olarak marangozdur.”

1.2.5.2. Vaktiyye Önermeler: Hûnecî’ye göre vaktiyye önermeleri zorunluluk kaydına itibar edilip edilmemesine göre önce iki kısma daha sonrada bu kısımları kendi aralarında gruplara ayırabiliriz:

Birinci kısım önermeler belirli veya belirsiz bir vakitle beraber yüklem konuya ister olumlu ister olumsuz olsun zorunluluk kaydıyla nispet edilmesidir. Bu kısım önermelerde aşağıdaki gibi iki gruba ayrılır:

- Birinci grup belirli vakit şartı olan vaktiyye önermelerdir. Bu önermeler ya mutlak olarak ya da zorunlu olmamakla kayıtlanmış olan ve belirli bir zaman şartına bağlı olarak zorunlulukla yüklem konuya nispet edildiği önermelerdir. Mutlak vaktiyye ve zorunlu olmayan vaktiyye bu birinci gruba dâhildir.
- İkinci grup belirsiz vakit şartı olan münteşire önermelerdir. Bu önermeler ya mutlak olarak ya da zorunlu olmamakla kayıtlanmış olan ve belirsiz bir zaman

şartına bağlı olarak zorunlulukla yüklemün konuya nispet edildiği önermelerdir. Mutlak münteşire ve zorunlu olmayan münteşire bu ikinci gruba dâhildir.

İkinci kısım önermeler hükmün aslının zorunluluk kaydına itibar edilmeksizin belirli bir vakitle yüklemün konuya nispet edilmesidir. Bu kısım önermelerde ya bilfiil ya da imkân iledir. Genel vaktiyye, devamlı olmayan genel vaktiyye ve zorunlu olmayan genel vaktiyye bilfiil olan önermelerdir. Mutlak mümkün vaktiyye, devamlı olmayan mümkün vaktiyye, zorunlu olmayan mümkün vaktiyye ise imkânla olan önermelerdir.

Devamlı Mümkün: Zorunluluğun tüm vakitlerde hükmün karşı tarafından olumsuzlanmasıdır.

Devamlı Olmayan Şartlı: Vasıf bakımından zorunlu zât bakımından devâmlı olmama kaydı olan önermedir.⁶³ Görebildiğimiz kadarıyla Hûnecî sonrası dönemde bu önerme özel şartlı önerme olarak diğer on üç önerme arasında yer almaktadır.

Zorunlu Olmayan Örfi: Vasıf bakımından devamlı zât bakımından zorunlu olmama kaydı olan önermedir.

Hûnecî kipli önermelerin sayısının belirli kurallara uyarak arttırılabileceğini ifade etmektedir. Hûnecî ve Hûnecî sonrası dönemde genel kabul görmüş önermeler ilk olarak bahsettiğimiz on üç önermedir. Geride kalan on dokuz önermeden ise genel kabul gören ve işlevsel olanların sayısı birkaç tane ile sınırlıdır. Bunlardan Mutlak hîniyye, devamlı olmayan hîniyye ve mutlak vaktiyye kipli kıyasların sonuç önermesinde kullanılan bazı önermelerdir.

1.3.Önermelerin Maddesine Göre Varlık Tabakaları

Hûnecî önermelerin kiplerine dair konuları zikrettikten sonra gelenek içinde adet olduğu üzere önermelerin maddesi olan zorunlu, imkânsız ve mümkün arasındaki birbirini gerektirme, birbirine döndürülebilme ve birbirinin çelişği olma durumları sebebiyle bu üç kavramın altı tabakaya ayrıldığını belirtmektedir. Buna göre zorunlu, imkânsız ve özel mümkün tabakalarının her biri kendi arasında birbirini gerektirir ve

⁶³ Hûnecî, *Keşfu'l-Esrâr*, s.108.

birbirine döndürülebilir. Aynı durum bu kavramların çelişği olan tabakalar için de geçerlidir. Ve bu tabakalar arasındaki her hangi iki mefhumun birlikte doğru olmamaları sebebiyle *maniatu'l-cem* ilişkisi, çelişiklerden her üç tabakadan her hangi iki mefhum arasında da birlikte yanlış olmamaları sebebiyle *maniatu'l-huluv* ilişkisi vardır. Kaynağı Fârâbî'ye dayandırılan bu tablo⁶⁴ yaptığımız küçük değişikliklerle beraber aşağıdaki gibidir. (bkz. Tablo 2)

Tablo 2

Maddesine Göre Önermeler Arası İlişkiler

↓ BİRBİRİNİ GEREKTİRME İLİŞKİSİ ↓ (Her Tabaka Kendi Arasında)	
ZORUNLU TABAKASI	ZORUNLUNUN ÇELİŞİĞİ
Var Olması Zorunlu	Var Olması Zorunlu Değil
Var Olmaması İmkânsız	Var Olmaması İmkânsız Değil
Var Olmaması Genel Mümkün Değil	Var Olmaması Genel Mümkün
İMKÂNSIZ TABAKASI	İMKÂNSIZINÇELİŞİĞİ
Var Olması İmkânsız	Var Olması İmkânsız Değil
Var Olmaması Zorunlu	Var Olmaması Zorunlu Değil
Var Olması Genel Mümkün Değil	Var Olması Genel Mümkün
ÖZEL İMKÂN TABAKASI	ÖZEL İMKÂNIN ÇELİŞİĞİ
Var Olması Özel Mümkün	Var Olması Özel Mümkün Değil
Var Olmaması Özel Mümkün	Var Olmaması Özel Mümkün Değil

Kaynak: Hûnecî, *Keşfu'l-Esrâr an Gavâmidi'l-Efkâr*, s. 114.

1.4.Yüklemlili Kipli Önermelerde Çelişki (Tenâkuz)

İslâm mantık geleneği içinde *Tenâkuz* olarak ifade edilen çelişki bir *doğrudan çıkarım*⁶⁵ yöntemi olmakla beraber bu gelenek içinde *önermelerin hükümleri* arasında

⁶⁴Özpilavcı, *Fârâbî'nin Önerme Anlayışı*, s. 294- 298.

⁶⁵Doğan özlem mantık kitabında doğrudan çıkarımı ve çeşitlerini şöyle tanımlar: Tek bir öncülden sonuca geçilen, yani biri öncül diğeri sonuç olmak üzere iki önermeden oluşan çıkarımlardır. Bunlarda kendi içinde a) Karşıolulum Çıkarımları b) Eşdeğerlik Çıkarımları olmak üzere iki alt çeşide ayrılır. Karşı Olulum Çıkarımları a) Karşıtlık Çıkarımları b) Altıklık(İçerme) Çıkarımları c) Çelişki Çıkarımları çeşitlerini kapsarlar. Bunun gibi Eşdeğerlik Çıkarımları; a) Evirme b) Çevirme c)Devirme

ele alınır. İslâm mantık geleneğinin önemli isimlerinden biri olan Hûnecî de *Keşfu'l-Esrâr an Ğavâmizi'l-Efkâr* adlı eserinde kipli önermeler konusunun hemen ardından gelen dördüncü fasılda çelişki konusuna değinir. Hûnecî'nin de kullandığı şekliyle klasik mantık geleneği içinde ortak olarak zikredilen tanıma göre çelişki/tenâkuz; *iki önermenin birinin doğru diğzerinin de yanlış olmasını bizâtihi gerektirmesi bakımından olumlu ve olumsuzlukta farklı olmalarıdır*.⁶⁶ Çelişki Aristoteles'in klasik karşı olum karesinde yer alır. Ve iki önerme arasında karşı olum ilişkisinin gerçekleşmesi için gereken sekiz şartın yani konu, yüklem, zaman, mekân, izafet, şart, parça-bütün ve kuvve-fiil birliğinin bulunmasının yanı sıra iki önermenin niteliklerinin farklı olmasıyla oluşur.⁶⁷ Hûnecî ise Fârâbî'nin bu sekiz şartın aslında konu, yüklem ve de zaman birliği olarak sınırlanabilen üç şart altında bulunduğunu belirtmektedir.

Hûnecî kipli önermelerde çelişki/tenâkuz söz konusu olduğunda ise yukarıda üç şart altında toplanan şartlara ilaveten ek şartlar⁶⁸ olduğunu belirtmektedir. Bu şartlardan biri kipli önerme eğer iki tekil önermeden (mahsûsateynden) oluşuyorsa; bu kipli önermelerde bulunan kiplerinde farklı olması gerektiğidir. Çünkü (⁶⁹mümkün maddesinde) iki mümkün beraber doğru olabilir ve iki zorunlu da beraber yanlış olabilir. Ancak çelişki de bir önerme doğru iken diğzeri yanlış olmak zorundadır. Diğzer şart ise kipli iki önermenin nicelikli olması (mahsûreteyn) durumunda gerekli olan nicelik (kemmiyet) farklılığıdır. Çünkü önermenin konusu yüklemden daha genel olduğunda iki tikel beraber doğru iki tümel beraber yanlış olabilir.

Sonuç olarak Hûnecî tekil (mahsûsât) önermelerde konu ve yüklemde birliğin ve zamanda birliğin olması ayrıca zorunlu ve zorunlu olmama bakımından da kiplerin farklı olması ve nicelikli önermelerde de (mahsûrât) bu üç durumla beraber nicelik farklılığı⁷⁰ söz konusu olduğunda bu önermeler arasında çelişki olduğunu belirtmektedir.

çeşitlerini içine alır. Bkz. Doğan Özlem, *Mantık*, 16. Basım, İstanbul: Notos Kitap Yayınevi, 2011, s.176.

⁶⁶ Hûnecî, *Keşfu'l-Esrâr*, s.121.

⁶⁷ Kuşlu, *Nasîruddîn Tûsî'de Önermeler Mantığı*, s. 152.

⁶⁸ Hûnecî Fârâbî'ye göre bu şartların hepsinin aslında *nispet birliğinde* toplanabileceğini belirtmektedir. Bkz. Hûnecî, *Keşfu'l-Esrâr*, s.123.

⁶⁹ Mümkün maddesi şeklindeki ibare Kâtibî'nin Şemsiyye Risalesinde geçmektedir. Bkz. Kâtibî, *Şemsiyye Risâlesi*, Ferruh Özpilavcı (çev.), İstanbul: Litera Yayıncılık, 2017, s. 120.

⁷⁰ Hûnecî, *Keşfu'l-Esrâr*, s.124.

Bu şartlar doğrultusunda on üç kipli önermenin basit ve bileşik olmasına göre çelişik olduğu önermeler şunlardır:

Genel Mutlak (Mutlaka-i Âmme): İbn Sînâ'nın mutlak önermenin kendi cinsinden yani mutlak önerme olmayacağı yönündeki Aristoteles eleştirisine⁷¹ katılan Hûnecî de genel mutlak önermenin çelişğinin nitelik bakımından farklı olan ve süreklilik ifade eden devamlı mutlak önerme olduğunu belirtmektedir. Aynı şekilde devamlı mutlak önermenin çelişğı de nitelik bakımından farklı olan genel mutlak önermedir. “Her A genel mutlaklıkla B’dir” önermesinin çelişğı “ bazı A devamlı olarak B değildir.” veya “hiçbir A genel mutlaklıkla B değildir” önermesinin çelişğı “ bazı A devamlı olarak B’dir.”

Mutlak Zorunlu (Zarûriyye-i Mutlaka): Bu önermenin çelişğı genel mümkün önermedir. Aynı şekilde genel mümkün önermenin çelişğı mutlak zorunlu önermedir. “Her A zorunlu olarak B’dir” önermesinin çelişğı “ bazı A mümkün olarak B değildir.” veya “hiçbir A zorunlu olarak B değildir” önermesinin çelişğı “ bazı A mümkün olarak B’dir.”

Genel Örfî (Örfiyye-i Âmme): Önermenin çelişğı mutlak hîniyye önermedir. “Her A A oldukça devamlı olarak B’dir” önermesinin çelişğı “ bazı A A olduğu bazı anlarda B değildir.” veya “hiçbir A A oldukça devamlı olarak B değildir” önermesinin çelişğı “ bazı A A olduğu bazı anlarda B’dir.”

Genel Şartlı (Meşruta-i Âmme): Önermenin çelişğı mümkün hîniyye önermedir. “Her A A oldukça zorunlu olarak B’dir” önermesinin çelişğı “ bazı A A olduğu bazı anlarda mümkün olarak B değildir.” veya “hiçbir A A oldukça zorunlu olarak B değildir” önermesinin çelişğı “ bazı A A olduğu bazı anlarda mümkün olarak B’dir.”

Genel kabul görmüş olan on üç önermenin basit olan altısı yukarıda belirttiklerimizdir. Hûnecî bu altı önermeye ek olarak yine basit olan bazı önermelerin

⁷¹İbn Sînâ *İşârât’ta* Aristoteles’in ismini zikretmez ancak mutlak önermenin çelişğinin yine bir mutlak önerme olduğu görüşü Aristoteles’e aittir. Bkz. İbn Sînâ, *İşaretler ve Tembihler*, Ali Durusoy, Muhittin Macit, Ekrem Demirli (çev.), İstanbul: Litera Yayıncılık, 2005, s. 41.

de çelişiklerini ifade etmektedir. Buna göre mutlak vaktiyye önermenin çelişigi mümkün vaktiyye, mutlak münteşirenin çelişigi mümkün dâime önermeleridir.

Hûnecî'ye göre zât bakımından devamlı olmama (lâ devâm) ve zorunlu olmama (lâ zarûra) kayıtlarına sahip olan ve aslında biri olumlu diğeri olumsuz iki kipin bileşimi olan kipli önermelerin tümel ve tikel olma durumlarına göre çelişikleri farklı olmaktadır.

Yedi bileşik kipin tümel önerme olduğu durumlarda çelişki; bu önermeleri oluşturan iki cüzden her birinin çelişigi olan diğeri iki önermeden biri olabilir. Bu çelişik önermeleri şu şekilde ifade edebiliriz:

Özel Örfî (Örfiyye-i Hâssa): Bu önermenin çelişigi ya niteliği farklı mutlak hîniyye ya da niteliği aynı olan mutlak devamlı önermedir.

“Her A devamlı olmaksızın A oldukça devamlı olarak B'dir” önermesinin çelişigi ya “bazı A A olduğu bazı anlarda B değildir.” veya “bazı A devamlı olarak B'dir.”

“Hiçbir A devamlı olmaksızın A oldukça devamlı olarak B değildir” önermesinin çelişigi “bazı A A olduğu bazı anlarda B'dir.” veya “bazı A devamlı olarak B değildir.”

Özel Şarhî (Meşrûta-i Hâssa): Bu önermenin çelişigi ya niteliği farklı mümkün hîniyye ya da niteliği aynı olan mutlak zorunlu önermedir.

“Her A zorunlu olmaksızın A oldukça zorunlu olarak B'dir” önermesinin çelişigi ya “bazı A A olduğu bazı anlarda mümkün olarak B değildir.” veya “bazı A zorunlu olarak B'dir.”

“Hiçbir A zorunlu olmaksızın A oldukça zorunlu olarak B değildir” önermesinin çelişigi “bazı A A olduğu bazı anlarda mümkün olarak B'dir.” veya “bazı A zorunlu olarak B değildir.”

Vaktiyye: Bu önermenin çelişği ya niteliği farklı mümkün vaktiyye ya da niteliği aynı olan mutlak devamlı önermedir.

“Her A devamlı olmaksızın belirli bir vakitte zorunlu olarak B’dir” önermesinin çelişği ya “bazı A belirli bir vakitte mümkün olarak B değildir.” veya “bazı A devamlı olarak B’dir.”

“Hiçbir A devamlı olmaksızın belirli bir vakitte zorunlu olarak B değildir” önermesinin çelişği “bazı A belirli bir vakitte mümkün olarak B’dir.” veya “bazı A devamlı olarak B değildir.”

Müntesire: Bu önermenin çelişği ya niteliği farklı devamlı mümkün ya da niteliği aynı olan mutlak devamlı önermedir.

“Her A devamlı olmaksızın herhangi bir vakitte zorunlu olarak B’dir” önermesinin çelişği ya “bazı A mümkün olarak daima B değildir.” veya “bazı A devamlı olarak B’dir.”

“Hiçbir A devamlı olmaksızın herhangi bir vakitte zorunlu olarak B değildir” önermesinin çelişği “bazı A mümkün olarak daima B’dir.” veya “bazı A devamlı olarak B değildir.”

Devamlı Olmayan Vücûdî (Vücûdiyye-i lâ dâime): Bu önermenin çelişği ya niteliği farklı mutlak devamlı ya da niteliği aynı olan mutlak devamlı önermedir.

“Her A devamlı olmaksızın mutlak olarak B’dir” önermesinin çelişği “bazı A devamlı olarak B değildir.” veya “bazı A devamlı olarak B’dir.”

“Hiçbir A devamlı olmaksızın mutlak olarak B değildir” önermesinin çelişği “bazı A devamlı olarak B’dir.” veya “bazı A devamlı olarak B değildir.”

Zorunlu Olmayan Vücûdî (Vücûdiyye-i lâ zarûriyye): Bu önermenin çelişği ya niteliği farklı mutlak devamlı ya da niteliği aynı olan mutlak zorunlu önermedir.

“Her A zorunlu olmaksızın mutlak olarak B’dir” önermesinin çelişği “ bazı A devamlı olarak B değildir.”Veya “ bazı A zorunlu olarak B’dir.”

“Hiçbir A zorunlu olmaksızın mutlak olarak B değildir” önermesinin çelişği “ bazı A devamlı olarak B’dir.” Veya “ bazı A zorunlu olarak B değildir.”

Özel Mümkün(Mümküne-i Hâssa): Bu önermenin çelişği ya niteliği farklı mutlak zorunlu ya da niteliği aynı olan mutlak zorunlu önermedir.

“Her A özel imkânla B’dir” önermesinin çelişği “bazı A zorunlu olarak B değildir.”Veya “ bazı A zorunlu olarak B’dir.”

“Hiçbir A özel imkânla B değildir” önermesinin çelişği “ bazı A zorunlu olarak B’dir.” Veya “ bazı A zorunlu olarak B değildir.”

Hûnecî’ye göre yukarıda geçen bu yedi önerme tikel olduğu durumlarda ise bu bileşik önermeleri oluşturan cüzlerin çelişiklerinin her bir ferde teker teker indirgenmesi ile tikel çelişik önermeler elde edilir. Hûnecî’nin bu konuda verdiği örnek ise şudur;“bazı cisimler devamlı olmaksızın canlı değildir” önermesinin çelişği “her cisim ya devamlı olarak canlıdır ya da devamlı olarak canlı değildir.”⁷²

1.5.Yüklemlili Kipli Önermelerde Düz Döndürme (Aksu’l- Müstevi)

İslâm mantık geleneği içinde *Aksu’l- Müstevî*⁷³olarak ifade edilen düz döndürme de bir *doğrudan çıkarım*⁷⁴ yöntemidir ve çelişkide olduğu gibi bu gelenek içinde *önermelerin hükümleri* arasında ele alınır. Hûnecî de *Keşfu’l- Esrâr an Ğavâmizi’l- Efkâr* adlı eserinde çelişki konusunun hemen ardından gelen beşinci fasılda düz döndürme konusuna değinir. Hûnecî’nin de kullandığı şekliyle klasik mantık geleneği içinde ortak olarak zikredilen tanıma göre *düz döndürme/aksü’l-müstevi; nitelik ve*

⁷² Hûnecî, *Keşfu’l- Esrâr*, s.127.

⁷³Aslında döndürmenin düz ve ters döndürme şeklinde iki çeşidi vardır. Ancak ters döndürmenin sonraki konumuz olan kipli kıyaslarda kullanılmamasına binaen burada sadece düz döndürme konusunu ele almayı uygun gördük.

⁷⁴Düz döndürme doğrudan çıkarım yönteminin bir alt başlığı olan eşdeğerlik çıkarımları arasında evirme/conversion adıyla ele alınır. Bkz. Doğan Özlem, *Mantık*, 16. Basım, İstanbul: Notos Kitap Yayınevi, 2011, s.185.

doğruluk değeri olduğu hal üzere bırakılarak önermenin iki tarafından birinin diğeriyle yer değiştirmesidir.⁷⁵

Hûnecî kipli önermelerin düz döndürmesini incelerken çoğu zaman bu önermeleri konusuna göre hakîkî veya hâricî⁷⁶ olarak ikiye ayırmakta daha sonra da bu iki grup altında bu önermelerin nitelik ve niceliklerini dikkate alarak düz döndürme yapılabileceğini belirtmektedir. Hûnecî'nin çelişki, düz döndürme ve kipli kıyaslarda genel olarak kullanıldığını söylediği on üç kipli önermenin düz döndürmeleri ile ilgili görüşlerini şöyle ifade edebiliriz:

1.5.1. Hakîkî ve Hâricî Önermeler Bakımından Düz Döndürme:

Hûnecî konusu bakımından hakîkî ve hâricî önermeleri tümel ve tikel olma durumlarına göre ele almaktadır. Bu ayrıma göre;

Tümel olumsuz olan hakîkî önermelerden vaktiyye, münteşire, genel mümkün, özel mümkün, devamlı olmayan vücûdî, zorunlu olmayan vücûdî ve genel mutlak önerme: Nicelikleri bakımından kendileri gibi döndürülmezler. Yani tümel olumsuz olan bu önermeler tümel olumsuz olarak değil tikel olumsuz olarak döndürülebilirler. Aynı şekilde bu yedi önermeden her birinin kipi de mutlak devamlı olarak döndürülür. Yani süreksizlik ifade eden bu yedi önermenin düz döndürülmüş halleri asıl önermeden farklı olarak ancak süreklilik ifade edecek şekilde döndürülebilir. Hûnecî'ye göre “Hiçbir C B değildir.” şeklindeki genel mutlak önermenin düz döndürmesi “bazı B devamlı olarak C değildir” şeklinde olmalıdır.⁷⁷

Tümel olumsuz olan hâricî önermelerden vaktiyye, münteşire, genel mümkün, özel mümkün, devamlı olmayan vücûdî, zorunlu olmayan vücûdî ve genel mutlak önerme: Hûnecî'ye göre ve İslâm mantık geleneği içinde genel olarak kabul görmüş görüşe göre bu önermelerin düz döndürmesi yapılamaz. Çünkü yukarıda

⁷⁵Hûnecî, *Keşfu'l-Esrâr*, s.129.

⁷⁶ Necati Öner önermelerin konusunun mevcudiyetine göre hakîkî, hâricî ve zihnî önerme ayrımı yapıldığını belirtir. Şayet önermenin konusunun dışarıda mevcudu varsa hâricî önerme “her ateş sıcaktır” önermesi gibi, önermenin konusunun varlığı dışarıda farz edilerek hüküm verilirse hakîkî önerme “anka uçucudur” önermesi gibi, önermenin konusu yalnız zihinde mevcutsa zihnî önerme olur. “cins özünlülüdür” önermesi gibi. Bkz. Necati Öner, *Tanzimat'tan Sonra Türkiye'de İlim ve Mantık Anlayışı*, 2. Basım, İstanbul: Divan Kitap, 2012, s.55.

⁷⁷ Hûnecî, *Keşfu'l-Esrâr*, s.129

zikredilen yedi önermenin en özeli olan vaktiyye kipli önermenin düz döndürmesi yapılamadığı için diğer süreksiz olan tümel olumsuz önermelerinde düz döndürmeleri söz konusu olamamaktadır.

Hûnecî'nin, süreklilik bildirmeyen tümel olumsuz hakîkî önermelerin yedisinin süreklilik içeren tikel olumsuz olarak döndürülebileceğine dair ifadeleri, görünüşe göre Hûnecî'ye özgüdür. Zira bildiğimiz kadarıyla İslâm mantık geleneği içinde Hûnecî öncesinde bu düşünceye sahip başka birine daha rastlamış değiliz. Ancak Hûnecî sonrası dönemde Hûnecî'nin önemli şârihlerinden biri olan Kâtîbî⁷⁸ de dâhil olmak üzere *süreklilik bildirmeyen tümel olumsuz önermelerin döndürülemeyeceğine* dair ortak bir görüş söz konusudur. Bize göre bu ortak görüş Hûnecî'nin de hâricî önermeler için kabul ettiği görüştür. Bu görüşümüzü destekleyen bir örnek olarak Harun Kuşlu'nun *Nasîruddîn Tûsî'de Önermeler Mantığı* adlı çalışmasında ifade ettiği şu sözleri verebiliriz;

*(...) süreklilik bildirmeyen durumlar için tümel olumsuz önermenin döndürmesi mümkün değildir. Zira tümel olumsuz önerme iki durumun birbirinden ayrı olduğunu ifade etmektedir ve bu iki durum arasındaki ayrılık sürekli olmadığında önermedeki tümel olumsuz niceleme anlamsız hale gelmektedir.*⁷⁹

Tümel olumsuz hakîkî veya hâricî mutlak devamlı, genel şartlı ve genel örfî: Bu önermeler kip ve nicelik bakımından kendileri gibi döndürülürler. Bu önermelerin düz döndürmeleri aşağıdaki gibi olabilir:

“Hiçbir C devamlı olarak B değildir” düz döndürmesi “Hiçbir B devamlı olarak C değildir.”

⁷⁸Bkz. Kâtîbî, *Şemsiyye Risâlesi*, Ferruh Özpilavcı (çev.), İstanbul: Litera Yayıncılık, 2017, s. 348–349.

⁷⁹Kuşlu, *Nasîruddîn Tûsî'de Önermeler Mantığı*, s. 181.

“Hiçbir C C olduğu sürece zorunlu olarak B değildir” düz döndürmesi
“Hiçbir B B olduğu sürece zorunlu olarak C değildir.”⁸⁰

“Hiçbir C C olduğu sürece devamlı olarak B değildir” düz döndürmesi
“Hiçbir B B olduğu sürece devamlı olarak C değildir.”

Tümel olumsuz hakîkî veya hâricî özel şartlı ve özel örfî: Bu önermeler niceliğin değişmemesi bakımından sırasıyla genel şartlı ve genel örfî olarak, eğer nicelik değişirse bu durumda da tikel olumsuz özel şartlı ve özel örfî olarak döndürülebilirler. Çünkü bu iki önerme döndürüldüğünde ya niceliği ya da kipi aynı kalabilir, nicelik ile kip beraber aynı şekilde korunamaz.⁸¹

Tümel olumsuz hakîkî veya hâricî mutlak zorunlu: Hûnecî bu önermenin ister hakîkî ister hâricî olsun kendisi gibi yani tümel olumsuz mutlak zorunlu olarak döndürülebileceği üzerinde ittifak olduğunu ancak kendisinin hâricî önermede bu döndürmenin böyle olmaması gerektiğini belirtir. Ve hakîkî önermede de zorunlunun kendisi gibi döndürülmesinin tartışmalı bir durum olması sebebiyle kendisinin bu konuda tevakkuf ettiğini yani bu konudaki delilleri askıya aldığını belirtir. Ancak her durumda Hûnecî’ye göre tümel olumsuz mutlak zorunlu önerme tümel olumsuz mutlak devamlı olarak döndürülebilir.⁸² Bu konu Hûnecî’nin belirttiği gibi İslâm mantık geleneği içinde uzun uzadıya tartışılmış ancak görebildiğimiz kadarıyla Hûnecî sonrası genel olarak kabul gören görüş; Hûnecî’nin görüşü olmaktadır.⁸³

Tikel olumsuz hakîkî veya hâricî önermeler: Klasik mantıkta zaten düz döndürmesi olmayan önermelerdir. Ancak İslâm mantık geleneği içinde kipli önermeler söz konusu olduğunda vasfî önermeler arasında yer alan özel örfî ve özel şartlı iki tikel olumsuz önerme nicelik ve kip bakımından değişikliğe uğramadan kendileri gibi döndürülürler. Ancak burada da bir farklılık söz konusudur. Zira daha önce de belirttiğimiz gibi Hûnecî ortak kabul gören on üç önerme içinde *zorunlu olmama* kaydı

⁸⁰Bu genel şartlı tümel olumsuz önerme Kâtibî’de genel örfî tümel olumsuz önerme olarak döndürülür. Tûsî ise Hûnecî gibi genel şartlı tümel olumsuzu kendisi gibi döndürür. Bkz. Kâtibî, *Şemsiyye Risâlesi*, s. 349. Ayrıca bkz. Kuşlu, *Nasîruddîn Tûsî’de Önermeler Mantiği*, s. 190.

⁸¹Hûnecî, *Keşfu’l-Esrâr*, s.133.

⁸²Hûnecî, *Keşfu’l-Esrâr*, s.135.

⁸³Kuşlu, *Nasîruddîn Tûsî’de Önermeler Mantiği*, s.189.

olan özel şartlı önermeyi zikretmekte ancak sonraki mantıkçılar genel olarak *devamlı olmama* kaydı olan özel şartlı önermeyi bu on üç önerme içinde zikretmekte. Hûnecî burada her iki durumu da dile getirmekte ve eğer özel şartlı da *devamlı olmama* kaydı dikkate alınırsa bu önermenin tikel olumsuz halinin tikel olumsuz özel örfî olacağını belirtmektedir.⁸⁴

Hûnecî diğer on bir tikel olumsuz kipli önermenin döndürülememesini; bu önermelerin konusunun tikel olumsuz zorunlu veya vaktiyyede önermenin yükleminden daha genel olma ihtimalinin olması sebebiyle olduğunu belirtir. Ve bu on üç önermenin en özelleri olan zorunlu ve vaktiyye kipli önermeler döndürülemediği için geride kalan diğer önermeler de döndürülememektedir. Çünkü İslâm mantık geleneği içinde “*genelin döndürülmesi, özelin döndürülmesini gerektirir*”⁸⁵ şeklinde bir kaide bulunmaktadır. Ve bu kaideye göre genelin özel olmaksızın döndürülmesi imkânsız olmaktadır.⁸⁶

Tümel olumlu veya tikel olumlu önermelerden vaktiyye, münteşire, devamlı olmayan vücûdî, zorunlu olmayan vücûdî ve genel mutlak önermeler: Tikel genel mutlak önerme olarak döndürülürler. Bu önermeler döndürüldükleri zaman nicelik bakımından genellik ve kip bakımından mutlaklık üzerine ek olacak herhangi bir kaydı muhafaza edemezler.

Tümel olumlu veya tikel olumlu önermelerden mutlak zorunlu, mutlak devamlı, genel şartlı ve genel örfî önermeler⁸⁷: Tikel olumlu hîniyye olarak döndürülürler. Örneğin “*her/bazı C devamlı olarak B’dir*” önermesinin düz döndürmesi “*bazı B B olduğu anlarda C’dir*” olur.

Tümel olumlu veya tikel olumlu önermelerden özel şartlı ve özel örfî önermeler: Tikel olumlu devamlı olmayan hîniyye olarak döndürülürler. Örneğin

⁸⁴ Hûnecî, *Keşfu’l-Esrâr*, s.137–138.

⁸⁵ Kâtibî, *Şemsiyye Risâlesi*, s. 351.

⁸⁶ Hûnecî, *Keşfu’l-Esrâr*, s.138.

⁸⁷ Bu önermelerin düz döndürmesinin genel mümkün olduğu yönünde bir iddia da söz konusudur. Nitekim Fahreddîn Râzî *mulahhas* adlı eserinde bu durumun hakîkî ve haricî önerme olmasına göre farklılık gösterdiğini belirtmektedir. Ve Hakîkî önermelerde bu önermelerin düz döndürmesinin genel mümkün olduğunu hâricî önermelerde ise genel mutlak olduğunu belirtmektedir. Ancak Hûnecî her iki duruma da itiraz etmektedir. Bkz. Fahreddîn Râzî, *Mantuku’l- Mûlahhas*, Ahad F. Karamalekî, A. Asgarinejâd (thk.), Tahran: Dânişgâh-ı Sâdık, 1962, s.199. Ayrıca bkz. Hûnecî, *Keşfu’l-Esrâr*, s.139–140.

her/bazı C zorunlu olmaksızın C oldukça zorunlu olarak B'dir" önermesinin düz döndürmesi "*bazı B devamlı olmaksızın B olduğu anlarda C'dir*" olur.

Tümel olumlu veya tikel olumlu mümkün önermeler: Hâricî mümkün önermeler Hûnecî'ye göre döndürülemezler. Hakîkî mümkün önermelerin döndürmesi konusunda ise delil yetersizliği sebebiyle hükmün askıya alınması anlamına gelen tevakkuf durumu söz konusudur.

Kipli önermelerde düz döndürme konusuyla tezimizin ilk bölümü nihayete ermiştir. Ve bu aşamada tezimizin ikinci kısmı için gerekli olan alt yapıda tamamlanmış olmaktadır. Zira özellikle düz döndürme konusu kipli kıyaslarda diğer üç şeklin birinci şekle irca edilmesinde başvuru veya kipli kıyasın birinci şekli dışındaki şekillerinde sonuç önermesinin ortaya çıkmasında bilmemiz gereken son derece önemli bir konudur.

İKİNCİ BÖLÜM

KİPLİ KIYASLAR (el-MUHTELİTÂT)

2.1.Kıyas

Klasik mantıkta dolaylı çıkarım olarak adlandırılan kıyas bir akıl yürütme işlemidir. Akıl yürütme ise en az iki düşünce arasında bu düşüncelerden birini diğerinin kanıtlayıcı olarak ele alıp bu öncüllerden bir sonuca ulaşma işlemidir.⁸⁸ Hûnecî’de kipli kıyasları ele alacağımız bu bölümde öncelikle Hûnecî’nin kıyas tanımını ve kıyasın geçerli olması için gerekli olan kıyas kurallarını incelememiz gerekmektedir. Hûnecî *Keşfu’l-Esrâr an Ğavâmidu’l-Efkâr* adlı eserinin sekizinci bölümünde *Kıyas* konusunu ele almakta hemen ardından da dokuzuncu bölümde *Muhtelitât* olarak adlandırılan *Kipli Kıyası* incelemektedir. O, kıyası incelemeye İbn Sînâ’nın eş-*Şifâ*’daki kıyas tanımıyla⁸⁹ başlar ve bu tanıma çeşitli açılardan bir tahlile tabi tutar. Daha sonrada kendi tercih ettiği kıyas tanımını ortaya koyar. Bu yeni tanım aslında İbn Sînâ’nın eş-*Şifâ*’daki tanımının biraz daha özlü ve tadile uğramış biçimidir. Ancak bu tanım da İbn Sînâ’nın *el- İşârât ve’t- Tenbîhât*⁹⁰ adlı eserinde kıyasın tanımı olarak yer almaktadır. Klasik İslâm Mantıkçıları⁹¹ arasında gelenek haline gelmiş olan bu tanım Hûnecî tarafından da kullanılmıştır. Hûnecî de *İşârât*’taki tanıma binaen kıyası şöyle tanımlamaktadır; “*Kavlun müellefun min kadâyâ metâ sullimet lezime anhu lizâtiha kavlun mâ âhar*”(Kıyas; her ne zaman doğru kabul edilirlerse onlardan zâtları gereği başka bir

⁸⁸ Özlem, *Mantık*, s.30.

⁸⁹ “*Kavlun izâ vudiat fihi eşyâun ekseru min vâhidin lezime an tilke’l-eşyâi’l-mevdûati lizâtiha- lâ bi’l-araz- kavlun mâ âhar huve ğayruha bi’l-iddirâr.*” (İçine birden fazla şey konulduğu zaman, içine konulan bu şeyler nedeniyle, dolaylı olarak değil de doğrudan doğruya kendisinden zorunlu olarak başka bir sözün lâzım geldiği bir çeşit sözdür.)

⁹⁰ İbn Sînâ, *İşâretler ve Tembihler*, s.58.

⁹¹ Özellikle on üçüncü yüzyıl İslâm mantık geleneğinde bu kıyas tanımı yerleşmiş durumdadır. Fahreddîn er-Râzî, Ebherî, Kâtibî, Urmevî, Semerkandî, Kutbüddin Râzî, Teftâzânî (1322- 1389) gibi on üçüncü yüzyıl ve sonrasında önemli bir yere sahip olan ve bir bakıma mantık alanında otorite kabul edilen bu isimlerin eserlerinde de ufak farklılıklar olmakla beraber yukarıdaki tanım kullanılmıştır. Ve bu durum da bize on üçüncü yüzyıl ve sonrasında ortaya çıkan konularda belirleyici unsurun *İşârât ve şerhleri* olduğunu bir kez daha göstermektedir. Bkz. Halil İmamoğluligil, “İlk Dönem İslâm Mantıkçılarındaki Kıyas” , (*Yayınlanmamış Doktora Tezi*, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2006), s. 10.

önermenin gerekli olduğu, önermelerden oluşan bir önermedir.) Hûnecî kıyas tanımından sonra kıyasın *İstisnâî* ve *İktirânî* (İçkin)⁹² olmak üzere ikiye ayrıldığını ve iktirânî (içkin) kıyasında *Yüklemli* ve *Şartlı* olmak üzere iki çeşidinin bulunduğunu ifade etmektedir. Bu aşamadan sonra Hûnecî öncelikle *Yüklemli iktirânî (içkin) kıyasları* ele almakta ve daha sonraki bölümde de *kipli yüklemli iktirânî (içkin) kıyasları* incelemektedir. Bu nedenle Hûnecî’de kipli kıyaslar dediğimizde aslında *yüklemli iktirânî (içkin) kıyasları* öncelikli konu olarak ele almaktayız.

2.1.1. Yüklemli İçkin Kıyas (el-İktirânîyyu’l- Hamlî)

Sonucun aynısı veya çelişği kıyasın öncüllerinde bilfiil zikredilmemiş olan kıyaslara *iktirânî (içkin) kıyas* denilmektedir. Bu kıyaslar sonucun zimnen öncüllerde yer alması sebebiyle Türkçeye *İçkin kıyas*⁹³ veya sonucun öncüllerden zorunlu olarak çıkması sebebiyle *kategorik kesin kıyas* olarak tercüme edilmiştir. Tezimizin asıl kısmını oluşturan bu bölüm ise; iktirânî (içkin) kıyasların bir çeşidi olan ve öncülleri sırf yüklemli önermelerden oluşan yüklemli kıyaslar ve bu kıyasların kipli halleridir. Hûnecî basit yüklemli iktirânî (içkin) kıyasın üç terim içerdiğini bunlardan birinin *orta terim* diğer ikisinin de *matlubun iki tarafı* olduğunu ifade etmiştir. *Matlub*; kıyasın öncüllerinde bil kuvve yer alan ve kıyasta kanıtlanması istenilen sonuçtur. *Matlubun* taraflarından kasıt ise kıyasın sonucunda konu olan *küçük terim* ve kıyasın sonucunda yüklem olan *büyük terim*dir. Kıyastaki öncüllerin isimlendirmesi de küçük ve büyük terimin sonuçta bulunduğu konumlarıdır. Yani küçük terimin yer aldığı öncüle *küçük öncül* büyük terimin yer aldığı öncüle ise *büyük öncül* denir. Kıyasın öncüllerinde orta terim tekrar eden terimdir. Ve orta terimin öncüllerdeki konumu kıyasın şekillerini ortaya çıkarmaktadır. Orta terim eğer küçük öncülde *yüklem* ve büyük öncülde *konu* ise *birinci şekil*’den eğer bunun tersi olursa yani küçük öncülde *konu* büyük öncülde *yüklem* olursa *dördüncü şekil*’den her ikisinde de *yüklem* olursa *ikinci şekil*’den ve her ikisinde de *konu* olursa bu *üçüncü şekil*’den bir kıyas anlamına gelir.

⁹²Hûnecî İbn Sînâ’nın cumhurun istisnâî kıyası *şartlı* ve iktirânî kıyası da *yüklemli* kıyas olarak adlandırdıklarını ifade etmektedir. Ancak bu görüşün aksine Hûnecî, İbn Sînâ’nın yüklemli olmayan İçkin (İktirânî) kıyaslar olduğu gibi şartlı olmayan istisnâî kıyasların da olduğu şeklindeki ifadelerini aktarmaktadır. Bkz. Hûnecî, *Keşfü’l-Esrâr*, s. 244.

⁹³Bkz. İbn Sînâ, *İşaretler ve Tembihler*, s. 58. İktirânî kıyasın Türkçeye çevirisinde konunun uzmanları arasında bir uzlaşma olduğu söylenemez. Nitekim Aytekin Özel de bu kıyaslar için *Birleşmeli Kıyas* çevirisini kullanmaktadır. Ayrıca bkz. Aytekin Özel, *İbn Sînâ’nın Birleşmeli Kıyas Teorisi ve Sembolik Yorumu*, Bursa: Emin Yayınları, 2009.

2.1.2. Geçerli Bir Kıyas Oluşturma Şartları

Kıyasın geçerlilik şartlarına geçmeden önce hatırdta tutmamız gereken şey, kıyasın geçerli olmasının ve doğru olmasının birbirinden farklı anlamlar taşıdığıdır. Zira bir kıyasın geçerliliği sadece kıyasın sûreti yani formu/biçimi ile alakalı bir durumdur. Bu durumda öncüllerin doğruluğuna bakılmaksızın sadece onların *doğru kabul edilme* durumu göz önünde bulundurulur. Ve biçimsel olarak bu öncüllerde aranılan şartlar yerine getirilmişse geçerli bir kıyas formu oluşmuş demektir.⁹⁴Ve Hûnecî'ye göre bir kıyasın formuna ait bahsedeceğimiz bu geçerlilik şartları dört şekil formu için ortaktır. Hatırdta tutmamız gereken bir diğer husus da bu dört şekil için ortak olan genel şartlar dışında her bir şekil için ayrı ve sadece o şekle özel şartlar olduğudur. Bu doğrultuda Hûnecî'nin ifade ettiği biçimine göre dört şekil için ortak olan ve geçerli bir kıyas formu için dikkat etmemiz gereken şartları şöyle sıralayabiliriz:⁹⁵

1. İki tikel ve İki olumsuz öncülden geçerli bir kıyas oluşmaz. Hûnecî'ye göre bu kuralın tek istisnası, iki olumsuz mümkün öncülle kurulan kıyastır. Ancak Hûnecî bu konuyla ilgili bir kıyas örneğine gerek olmadığını belirtmektedir.⁹⁶

2. Küçük öncül olumsuz ve büyük öncül tikel olduğu durumda geçerli bir kıyas oluşmaz.

3. Sonuç kıyasın cihetine bakılmaksızın nicelik ve nitelik bakımından zayıf olan öncüle tabi olmalıdır.

Hûnecî'de yer alan bu şartlar dışında kıyasın tanımında içkin olan diğer şartları da şöyle ifade edebiliriz. Bir kıyasta büyük, küçük ve orta terim olmak üzere üç terim olmalıdır. Orta terim sonuçta yer almamalıdır. Orta terim iki öncülde de tikel olmamalıdır. Sonuçtaki terimlerin kaplamı öncüllerin kaplamını aşmamalıdır. Ve son olarak da olumlu öncüllerden olumsuz sonuç çıkamalıdır.⁹⁷

⁹⁴Cafer Sadık Yaran, *İnformel Mantık*, 6.Basım, İstanbul: Rağbet Yayınları, 2014, s. 79.

⁹⁵Hûnecî, *Keşfu'l- Esrâr*, s.248.

⁹⁶Hûnecî, *Keşfu'l- Esrâr*, s.248.

⁹⁷Yaran, *İnformel Mantık*, s. 83.

2.2.Kipli Kıyaslar (el-Muhtelitât)

Öncülleri kipli önermelerden oluşan kıyasın Arapça *Muhtelitât* olarak adlandırıldığını daha önce de ifade etmiştik. Çoğu araştırmacıya göre klasik mantığın en çetrefilli konularından biri olan bu konu Hûnecî tarafından detaylı bir incelemeye tabi tutulmuştur. Genel olarak ibn Sînâ'nın *İşârât* adlı eserine paralel olarak ilerleyen Hûnecî bazı konularda ibn Sînâ'ya önemli eleştiriler getirmektedir. Bu eleştirilerin en belirgin ve kendisinden sonra da genel olarak kabul görmüş olanı; küçük öncülü mümkün kipli ve büyük öncülü de zorunlu kipinde olan bir kıyastan sonuç çıkmayacağı görüşüdür. İbn Sînâ bu tarz bir kıyasın sonucunun zorunluluk kipinde olacağını iddia etmiştir. İbn Sînâ'ya yapılan bu itiraz kipli kıyaslardan birinci şekilde geçmektedir. Bu iddia aşağıdaki satırlarda ele alınacaktır. Her şeklin kendine ait özel geçerlilik şartları olduğunu daha önce belirtmiştik. Bu şartlara kipli kıyasa geldiğimizde yeni şartlar ilave etmemiz gerekmektedir. Bu nedenle biz de kıyas şekillerine ait özel şartları kipli kıyastaki diğer şartlarla beraber ele alacağız.

2.2.1. Birinci Şekil

Birinci şekilden bir kıyasın sonuç vermesi için; ikisi kıyasın nitelik ve niceliğiyle biri de kıyasın kipiyle ilgili olan üç şart söz konusudur. Bu şartları şöyle ifade edebiliriz. Küçük öncül olumlu, büyük öncül tümel olmalıdır. Bu iki şarta bağlı olarak bu şekilden dört geçerli darb/mod meydana gelmektedir. Kısaca bu darblar/modlar “*Barbara, Celarent, Darii, Ferio*”⁹⁸ olarak ifade edilirler. Kipli kıyasla ilgili olan üçüncü şart ise Hûnecî'ye göre küçük öncülün *fiilî* olmasıdır. Yani küçük öncülün kipi genel mümkün ve özel mümkün olmamalıdır. Bu şartların sağlanmadığı aksi bir durumda Hûnecî, bu öncüllerin yer aldığı bir kıyasın sonuç vermeyeceğini iddia etmektedir. Ona göre;

(...) Onun delili[ise] özel mümkün olan küçük öncülün zorunlu olan büyük öncülle ve özel şartlı olanla [büyük öncül]sonuç vermemesidir. Bu iki ihtilât iki mümkün küçük öncülden

⁹⁸ Klasik mantıkta kullanılan bu kelimelerin sesli harfleri öncülün niteliğini ve niceliğini ifade ederler. A harfi *tümel olumlu* (ك), E *tümel olumsuz* (ل), İ *tikel olumlu* (ع), O *tikel olumsuz* (س) için sembolize edilmiştir. Bu dört kelime yerine farklı kelimeler kullanılabilir. Ancak bu kelimelerin özellikle diğer şekillerde kullanılan sessiz harflerinin döndürme ve birinci şekle irca etme (indirgeme) vb. gibi konularda oldukça işlevsel olduğu gerçeği göz ardı edilmemelidir. Burada belirtmemiz gereken bir diğer husus da özellikle modern metinlerde kıyaslardaki öncüllerin büyük öncül, küçük öncül ve sonuç şeklinde sıralandığıdır. Ancak Arapça eserlerde öncelikle küçük öncül kullanıldığından dolayı biz de bir kıyas örneği verdiğimizde Arapça eserlerde kullanılan sırayı esas alarak öncelikle küçük öncülü zikretmeyi tercih ettik.

oluşan diğer yirmi altısından daha özeldir. İlki [zorunlu büyük öncüllü] diğerlerinden, ikincisi de[özel şartlı olan] geride kalanlardan daha özeldir. Bundan dolayı ikisinin sonuç vermemesi hepsinin sonuç vermemesini gerekli kılar.⁹⁹

Hûnecî, yukarıdaki iddiasını daha da açık bir şekilde ortaya koymak için büyük öncülü zorunlu olan ve küçük öncülü özel mümkün olan bir kıyasın açıklamasına geçer. Ve anladığımız kadarıyla ifade ettiğimiz şu örnekleri verir. Birbirinden tamamen ayırık (mütebâyin) iki türü ifade eden (*hiçbir D C değildir. / hiçbir C'de D değildir*) D ve C özel mümkünle tek bir vasıfla vasıflanabilirler. Ve (A her ikisinde de bulunan vasıf olmak üzere) “*her D özel mümkünle A'dır.*”/ *her bilfiil A olan zorunlu olarak C'dir.*” bu kıyastan “*her D'nin C olması*” şeklinde birinci darptan bir sonuç çıkmalıdır. Ancak Hûnecî'ye göre başta iki kavramın birbirinden tamamen ayırık olduğunu göz önünde bulundurduğumuzda bu sonuç imkânsız olmalıdır. Hûnecî burada birinci şeklin ikinci darbında da aynı örneği uygulamış ve aynı şekilde sonucun imkânsız olduğunu ifade etmiştir. Ona göre, ilk iki darpta bu tarz bir kıyastan sonuç çıkmadığı gibi küçük öncülü mümkün kipli olan birinci şekilden bir kıyasta büyük öncül basit önermelerin en özeli olan zorunlu kipiyle sonuç vermediği için büyük öncülü diğer basit önermelerden de kurulan kıyaslar sonuç vermeyecektir.

Hûnecî başta söylediği iddiasının ikinci kısmını yani küçük öncülü özel mümkün büyük öncülü özel şartlı olan kıyası şu örneklerle açıklar; “*her D özel mümkünle A'dır. / her A, A olduğu sürece sürekli olmaksızın zorunlu olarak C'dir.*” Birinci şekil ve birinci darptan oluşan bu kıyastan da sonuç çıkmamaktadır. Zira C ve D birbirinden ayırık iki kavramdı. Hûnecî bu örnekleri daha da somutlaştırır ve *Zeyd'in bineği* örneği üzerinden konuyu daha anlaşılır kılmaya çalışır. Aşağıda Hûnecî'den aktardığımız paragraf aslında yukarıda harflerle ifade edilen kıyas örnekleridir.

Çünkü *Zeyd'in eşeğe bindiği* ve *asla ata binmediği* [geçmişte ve şimdi bilindiğinde] her at özel mümkünle *Zeyd'in bineğidir.* / *Zeyd'in her bineği zorunlu olarak eşektir.* Veya *Zeyd'in bineği olanların hiçbiri asla at değildir.*[İfadeleri] doğru olur. Birinci [şekilden] bir kipin ilk iki darbından ilkinin [yani her at özel mümkünle *Zeyd'in bineğidir.* / *Zeyd'in her bineği zorunlu olarak eşektir.*/ her at zorunlu olarak eşektir gibi bir sonucun] olumlanmasının ve ikincisinin[her at özel mümkünle *Zeyd'in bineğidir.* / *Zeyd'in bineği olanların hiçbiri asla at değildir/ Zeyd'in*

⁹⁹ Hûnecî, *Keşfu'l-Esrâr*, s. 269.

hiçbir bineği Zeyd'in bineği olanlar değildir. Gibi bir [sonucun]olumsuzlanmasının imkânsızlığıyla beraber [yukarıdaki ifadeler doğru olur.] Ve her Zeyd'in bineği olan Zeyd'in bineği olduğu sürece sürekli olmaksızın zorunlu olarak Zeyd'in bineği olan eşektir.[Büyük öncülü ve “her at özel mümkünle Zeyd'in bineğidir.” küçük öncülüyle beraber] İkincide[büyük öncülü özel şartlı olanda] birinci darptan [bir kıyasın sonucunun yani her at özel şartla Zeyd'in bineği olan eşektir] olumlanmasının imkânsızlığıyla beraber oradadır. Birincisi ve üçüncüsü olumsuzlamanın imkânsızlığıyla beraber ikincisi olumlanmanın imkânsızlığıyla beraber doğru olduğunda bu kısımların her birinde farklılık¹⁰⁰[uyumsuzluk/uzlaşmazlık] ortaya çıkar.¹⁰¹

Hûnecî yukarıdaki ifadelerinden sonra küçük öncülü özel mümkün büyük öncülü özel şartlı olan bu tür bir kipli kıyasın birinci şeklin ikinci darbında (*celarent*) kipi mümkün olan olumsuz bir sonuç vereceğinin söylenemeyeceğini belirtir ve bizim için oldukça teknik olan bir açıklama yapar. Büyük terim, orta terim ve küçük terim arasındaki ilişki bağlamında ele alınan bu açıklamaya göre böyle bir sonucun ortaya çıkması hulf'tur. Hulf (Olmayana ergi)¹⁰²daha sonra da sıkça karşılaşacağımız gibi, bir kıyasın öncüllerinin veya sonucunun doğruluk veya yanlışlığının denetlendiği bir akıl yürütme yöntemidir. Anladığımız kadarıyla buradaki sorun kıyasın doğru kabul edilen öncüllerinden direkt olarak sonuç çıkması gerekirken Hûnecî'nin hulf olduğunu iddia ettiği bu yöntemle, elde edilen sonuç öncüllerden direkt olarak değil dolaylı olarak çıkmaktadır. Oysaki birinci şekil bu özelliği sebebiyle de diğer üç şekil arasında en tam ve en mükemmel olan olarak kabul edilir. Ve bu özellik bu şekilden sonucun doğru kabul edilen öncüllerden başka hiçbir şeye ihtiyaç duymadan zorunlu olarak çıkmasıyla elde edilir. Hûnecî burada özel şartlı büyük öncülün döndürülmesinin de doğru kabul edilmeyeceğini belirtir. Zira özel şartlı ya vasıf ya zâtın vasıfla vasıflanma şartı ya da zâtın tüm vakitlerde o olması bakımından bir vasıfla vasıflanmasının zorunlu kılınmasıyla olduğunu söyler. Özel şartlının döndürülememesinin bir diğer örneği olarak ta şu öncülü verir. “Zeyd'in hiçbir bineği Zeyd'in bineği olduğu sürece zorunlu

¹⁰⁰ İhtilaf/farklılaşma kıyasın bazen netice olumlu olduğunda bazen de olumsuz olduğunda doğru olması anlamındadır. Bkz. Kâtibî, Şemsiye Risâlesi, s. 381.

¹⁰¹ Hûnecî, *Keşfu'l-Esrâr*, s. 270.

¹⁰² Hulf İslâm mantık geleneğinde kıyasın eklentileri arasında yer alan bir tür ispatlama yöntemidir. Bu yöntem abese irca/ saçmalığa indirgeme, olmayana ergi, dolaylı ispat veya ters kıyas olarak Türkçeye aktarılmıştır. Bu yöntemle bir önermenin çelişği alınarak önermenin doğruluğunun veya yanlışlığının ortaya konularak test edilmesi amaçlanır. Ayrıntılı bilgi için bkz. İ. Latif Hacınebioğlu ve Diğerleri, “İslam Mantıkçılarına Göre Hulfî Kıyasın Bilgi Değeri ve Denetlenmesi”, *Felsefe ve Sosyal Bilimler Dergisi*, Sayı.16 (Güz 2013), s. 41- 61.

olarak at değildir.” Hûnecî burada daha önce de ifade edilen bu varsayımın özel şartı olarak döndürmesinin yanlışlığıyla beraber öncülün doğru olduğunu ifade eder. Burada yeniden karşımıza daha somut bir örnekleme çıkmaktadır. Bu örneğe göre; A ve B bazı zâtlarda/şeylerde birbirini olumsuzlamayan iki sıfat olsun. Ve orada diğerini olumsuzlayan A bir şey için B de başka bir şey için var olduğunda “*hiçbir A A olduğu sürece zorunlu olarak B değildir.*” Doğru olmasına rağmen “ *hiçbir B B olduğu sürece zorunlu olarak A değildir.*” Sözümlerimiz doğru olmamaktadır. Bunun sebebi de B ile vasıflanan zât/şey her ikisinin bir arada olmasına imkân vermesine rağmen, A ile vasıflanan şey her ikisinin bir arada olmasının imkânsızlığını içermektedir. Ona göre, Katılığın bazı şeylerde sıcaklıkla beraber bulunmasının birbirini olumsuzlaması bunun iyi bir örneğidir. Mum, su ve yağ gibi katı halde bulunan cisimlere sıcaklık sıfatı eklendiğinde bu şeyler katılık özelliklerini kaybederler. Ancak şeker ve bal gibi bazı şeylerde ise katılık sıcaklıkla beraber bulunabilir. Böylece “*hiçbir katı olan şu vakitte ya da şu konumda katı olduğu sürece sıcak değildir.*” Sözü doğru olmasına rağmen bunun tersi ikisinin bir arada olabilme imkânı sebebiyle doğru olmamaktadır. Hûnecî burada ortaya koyduğu bu son örneklerle birinci şeklin özel şartlı olan büyük öncülü ve özel mümkün olan küçük öncülün neden sonuç vermediğinin açık bir şekilde ortaya koyulduğunu söyler. Ve bu tür kıyaslara dair sayılamayacak çoklukta örneğin olduğunu ifade eder. Daha önce de belirttiğimiz gibi, küçük öncülü mümkünlerden oluşan bu iki kipli kıyasın diğer kıyaslardan daha özel olmaları sebebiyle (çünkü zorunlu basitlerin özel şartlı bileşiklerin en özeli) ikisinden oluşan kıyasların sonuç vermemesi küçük öncülü mümkün olan diğer kıyasların da sonuç vermemesine delildir. Bu iddia daha önce de ifade ettiğimiz gibi on üçüncü yüzyıl ve sonrasında önemli bir tartışma konusu haline gelmiştir. Şüphesiz bunun en önemli sebebi Hûnecî’nin de belirttiği ibn Sînâ’nın bu tür öncüllerden oluşan kıyasın sonuç verdiğini iddia etmesidir. Hûnecî’ye göre ibn Sînâ aşağıda aktardığımız iddiaya sahiptir.

Şeyh onların tümünün sonuç verdiğini iddia etti. Ve sonuç büyük öncülü zorunlu olanlarda zorunluya, zorunlu olmayanlarda özel mümkününe, iki kısma muhtemil olanlarda genel mümkününe dönüştü. Ve dedi ki kıyas birinci şekil olduğunda açıklanmaya ihtiyacı vardır. Onun

açıklaması küçük ve büyük öncülün daha uzak olana irca edilene kadar döndürülmesiyle değil başka yollarladır.¹⁰³

Bu ifadelerden sonra Hûnecî ibn Sînâ'nın ortaya koyduğu delilleri tek tek ele alır ve gerekli gördüğü yerlerde itirazlarını dile getirir. Genel olarak bu iddiaları değerlendirdiğimizde ibn Sînâ'nın hulf ve varlıksal olarak varsayma yöntemine başvurduğunu görmekteyiz. Hulf yöntemi daha önce de ifade ettiğimiz gibi sonucun veya öncüllerden birinin çelişmesini alarak bu çelişik önermenin doğruluğu ve yanlışlığı üzerinden oluşan yeni kıyasta sonucun test edilmesi işlemidir. Varlıksal varsaymaya gelince ibn Sînâ mümkünün tanımında içkin olan *olması mümkün* anlamından yararlanmakta ve bundan dolayı da mümkünün varlığının var sayılmasının imkânsız bir sonuca götürmediğini iddia etmektedir.

Hûnecî, ibn Sînâ'nın yukarıdaki iddialarını sıralamış ve İbn Sînâ'nın birinci şekilde büyük öncülü zorunlu olan ve küçük öncülü de mümkün olan bir kıyasın zorunlu sonuç verdiği iddiasını eleştiriye tabi tutmuştur. Ona göre bu öncüllerden oluşan bir kıyas sonuç vermez. Hûnecî sonrasında da genel olarak kabul görmüş olan bu iddianın en önemli sebebi böyle bir kıyasta ibn Sînâ'nın mümkün kipli küçük öncülü varlıksal olarak varsayması durumunda bu kıyastaki büyük öncülün doğru olarak kalmamasıdır. Hûnecî'nin aşağıdaki ifadeleri bu eleştiriye özetlemektedir:

(...) “Her at mümkün olarak Zeyd'in bineğidir” sözümüz imkânsızı gerektirmeden doğru olur. Ve “Zeyd'in her bineği zorunlu olarak eşektir” sözümüz[Zeyd'in] sadece eşeğe bindiği rast geldiğinde aynı şekilde imkânsızı gerektirmeden doğru olur. Ve ne de o ikisinin bütünü imkânsızı gerektirir. Bununla beraber, ilkinin vuku'nu ikincisinin doğruluğuyla beraber bilfiil varsaydığımızda bütünün imkânsızlığı lazım gelir. Ve bütünün iki parçasından biri imkânsız olmaz. Ve birincinin[küçük öncülün bilfiil varsayılması yani “her at mümkün olarak Zeyd'in bineğidir.”] Bilfiil vuku' takdirine göre ikincisi [“Zeyd'in her bineği zorunlu olarak eşektir”]doğru olmaz. Daha doğrusu bu durumda fertlerin artmasından dolayı [ikincisi yani büyük öncül] yanlış olur.¹⁰⁴

Hûnecî'nin *Keşfu'l- Esrâr an Ğavâmidî'l- Esrâr* adlı eserini tahkik eden Halid Ruveyhib bu esere yazdığı giriş kısmında küçük öncülün *filî* olma şartını ilk dile

¹⁰³ Hûnecî, *Keşfu'l- Esrâr*, s.272.

¹⁰⁴ Hûnecî, *Keşfu'l- Esrâr*, s. 275.

getirenin muhtemelen Hûnecî olduğunu ifade etmektedir.¹⁰⁵ Küçük öncülün ibn Sînâ'nın yaptığı gibi *fiilî* varsayılması yerine doğrudan *fiilî* olma şartı birinci şekilden bir kıyasın sonuç verme şartı olarak Hûnecî sonrası dönemde baskın olan görüş olarak yerini almıştır. Ancak Hûnecî'ye göre zorunlu olan büyük öncülün hâricî bir önerme olması şartıyla bu iddia geçerlidir. Önermenin hakîkiyye olması durumunda ise *tevakkuf* etmek gerekmektedir. Yani ona göre, bu tarz bir kıyasın sonuç verip vermemesi konusunda kesin/açık bir delil/bilgi olmadığından dolayı her hangi bir söz söyleme durumunda değildir. Ve bu tür hakîkî önermelerdeki hüküm askıya alınmalıdır. Halid Ruveyhib ve Tony Street gibi araştırmacılara göre kıyasın öncüllerindeki hakîkî ve hâricî ayrımının kökeni daha önce de belirttiğimiz gibi Fahreddîn Râzî'ye dayanmaktadır. Her ne kadar Râzî böyle bir ayrıma dikkat çekmişse de zorunlu büyük öncülün mümkün küçük öncülle beraber oluşturduğu birinci şekil bir kıyasta ibn Sînâ gibi kıyasın sonuç verdiğini düşünmektedir. Râzî'nin bu görüşü de Hûnecî tarafından eleştirilmektedir. Hûnecî Râzî'nin görüşünü şöyle ifade etmektedir:

İmam bu kipli kıyasların sonuç vermesinde ve onların [kıyasların] sonuçlarının kipinde Şeyh'e tabî' oldu. Ve bahsettiklerimizin bazısına çeşitli yollarla delil getirdi. Bununla birlikte mümkün olan küçük öncülü devamlı [olan büyük öncül] ile beraber [olan kıyasın] sonucunu devamlı yaptı. Ve bu açık bir şekilde fâsittir/bozuktur. Zira zorunlunun üstlenmesi mümkün olmayan bazısını devamlı da[devamlı kipinde sonuç vermesi] mümkün değildir.¹⁰⁶

Hûnecî Râzî'nin yukarıda açıkladığı görüşte olduğunu ifade etmekte ve görüldüğü gibi bu görüşün de teknik terimiyle ifade edecek olursak *fâsit/ bozuk* olduğunu iddia etmektedir. Bu iddianın kökenlerinin hakîkî ve hâricî ayrımı yani önermenin konusu olan terimin varlığıyla ilgili bir durum olduğunu daha önce de ifade etmiştik. Mümkün kipli küçük öncülün zorunlu kipli büyük öncülle beraber sonuç verip vermeyeceğine yönelik olan bu tartışmada önermenin konusu olan terimin varlıksal olarak nasıl okunduğunu Tony Street'in *İslâm Mantık Tarihi* olarak Türkçeye çevrilen makalelerinden hareketle ortaya koyabiliriz. Street, bu konuyla ilgili olarak Râzî ve Kâtibî'ye ait olan aşağıdaki ifadeleri şöyle aktarmıştır. Râzî'nin şerhine göre konu olan terim:

¹⁰⁵ Ruveyhib, "Introduction" xlii, 42.

¹⁰⁶ Hûnecî, *Keşfu'l-Esrâr*, s. 281.

(...) Biz[konu olan terimle] dış dünyada (fi'l- hâric) C olarak vasıflanan şeyi kastetmeyiz bilakis bundan daha genel bir şeyi kastederiz. Yani C dış dünyada ister bulunsun ister bulunmasın, zihnin C olarak farz ettiği şeyi kastederiz. Buna göre, örneğin dış dünyada hiç üçgen yoksa bile, her üçgenin bir şekil olduğunu söyleyebiliriz.¹⁰⁷

Kâtibî'nin *Şemsiyye* metnine göre konu olan terim;

Her C B'dir ifadesi bazen zihni varlık (mahiyet) bakımından (bi hasebi'l-hakika) kullanılır. Şu anlamda ki, C olması mümkün olan her fert, mevcut oldukça [aynı zamanda] B olarak da bulunabilir. Yani C'yi gerektiren her şey B'yi de gerektirir. Bazen her C B'dir ifadesi zihin dışı gerçeklik açısından (bi hasebi'l- hâric) kullanılır. Şu anlamda ki, ister hüküm anında ister önce isterse sonra olsun, dış dünyada C olan her şey dış dünyada B'dir.

İki değerlendirme arasındaki fark açıktır: Dış dünyada hiçbir karenin bulunmadığı bir durumda bütün karelerin şekil olduklarını söylemek birinci anlamda doğru, ancak ikinci anlamda yanlıştır. Fakat dış dünyada kareden başka hiçbir şeklin bulunmadığı bir durumda bütün şekillerin kare olduklarını söylemek ikinci anlamda doğru, fakat birinci anlamda yanlıştır.¹⁰⁸

Günümüzde yapılan çalışmaları incelediğimizde ise; küçük öncülü mümkün kipli olan birinci şekilden bir kıyasın hakikî ve hâricî ayırımına göre, ibn Sînâ ve sonrasında nasıl daha iyi açıklanabileceğine ve anlaşılabilmesine yönelik bazı görüşler bulunmaktadır. Bu görüşlerden biri Halid Ruveyhib'e aittir. Zira o, on üçüncü yüzyıl ve sonrasında yaygın olarak kabul gören ve bu yüzyıllardaki eserlerde ayrıntılı olarak tartışılan; mümkün küçük öncülün birinci şekilde sonuç vermemesi görüşünün altında yatan ayrımı *de re* ve *de dicto*¹⁰⁹ ayrımıyla da açıklayabileceğimizi söyler. Ona göre; önermelerin hakikî ve hâricî okumaya göre değerlendirmesinde Paul Thom'un ibn Sînâ'nın kipli önermelerini en iyi anlamının yolu olarak iddia ettiği *de re* ve *de dicto* ayrımı dikkate değerdir. Halid Ruveyhib bir önermenin hakikî okunmasının *de dicto* olarak ifade edilebildiğini ancak önermenin hâricî okunmasının *de dicto* olarak ifade edilemediğini ve bu okumada mümkün küçük öncüllü birinci şekilden bir kıyasın

¹⁰⁷ Street, *İslâm Mantık Tarihi*, s. 162.

¹⁰⁸ Street, *İslâm Mantık Tarihi*, s. 158.

¹⁰⁹ Modal mantık tartışmaları bağlamında *de dicto*; *dictum* yani asıl söylenen ile ilgili kısım (yani bir bakıma bir bütün olarak cümlenin durumuyla ilgili nispetin durumu), *de re*; söylenenin ilgili olduğu şeyi ifade eden (yani bir bakıma önermedeki özne ile yüklem arasındaki nispetle ilgili durumu niteleyen) kavramlardır. Bkz. Halil İbrahim Çetres, "Modal Mantıkta Sıkı İçerme Kavramı", (*Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Mantık Anabilim Dalı, 2014), s.11.

geçerli olmadığını söylemektedir.¹¹⁰ Günümüzde yapılan bir diğer açıklama tarzı ise özellikle ibn Sînâ'ya ait olan mümkün küçük öncülle zorunlu büyük öncülden zorunlu bir sonuç çıkacağına yönelik iddianın, kökeni Leibniz' e dayanan *mümkün dünyalar*¹¹¹ görüşüyle açıklanmasıdır. Elbette ki burada dile getirdiklerimiz on üçüncü yüzyıl ve sonrasında devam eden bu tartışmayı anlamaya bir nebze olsun katkı sağlayan tahmini görüş ve iddialardır. Bu tartışmada son olarak belirtmememiz gereken nokta, Hûnecî'nin mümkün kipli küçük öncülün birinci şeklin hiçbir darbında/modunda sonuç vermemesi görüşüne binaen, mümkün kipli küçük öncülle oluşturulan birinci şekilden yirmi altı kıyasın sonuç vermemesidir. Bu kıyaslar tablo 3'te gösterilmektedir

Tablo 3

Birinci Şekilde Sonuç Vermeyen Kipli Kıyaslar

Büyük Öncül	Küçük Öncül	Sonuç
Zorunlu	Genel Mümkün /Özel Mümkün	Sonuç Vermez
Dâime	Genel Mümkün /Özel Mümkün	Sonuç Vermez
Genel Şartlı	Genel Mümkün /Özel Mümkün	Sonuç Vermez
Özel Şartlı	Genel Mümkün /Özel Mümkün	Sonuç Vermez
Genel Örfî	Genel Mümkün /Özel Mümkün	Sonuç Vermez
Özel Örfî	Genel Mümkün /Özel Mümkün	Sonuç Vermez
Genel Mutlak	Genel Mümkün /Özel Mümkün	Sonuç Vermez
Devamlı olmayan Vücûdî	Genel Mümkün /Özel Mümkün	Sonuç Vermez
Zorunlu olmayan Vücûdî	Genel Mümkün /Özel Mümkün	Sonuç Vermez
Münteşire	Genel Mümkün /Özel Mümkün	Sonuç Vermez
Vaktiyye	Genel Mümkün /Özel Mümkün	Sonuç Vermez
Genel Mümkün	Genel Mümkün /Özel Mümkün	Sonuç Vermez
Özel Mümkün	Genel Mümkün /Özel Mümkün	Sonuç Vermez

Kaynak: er-Risâletü'l- Mardiyeye fi'l-Müveccehâtü'l- Mantıkıyye, 2015, s. 48.

Hûnecî'nin birinci şekilden sonuç vermediğini iddia ettiği bu yirmi altı kıyas, küçük öncülü *fiilî* olma şartına uymayan genel ve özel mümkünden oluşan kıyaslardır.

Hûnecî birinci şekilden sonuç veren kıyasların kipinin ne olacağına dair yaptığı açıklamada ise, şunları ifade etmektedir;

¹¹⁰ Ruveyhib, "Introduction" xlii, 42.

¹¹¹ Leibniz'in mümkün dünyalar teorisine göre şu anda içinde yaşadığımız dünya mümkün olan sonsuz dünyalardan sadece bir tanesidir. Buna göre zorunlu bir önermenin doğruluk değeri alabilmesi için önermenin bütün mümkün dünyalarda *doğru* değerini alması gerekir. Mümkün bir önerme ise mümkün dünyalardan en az birinde *doğru* değerini alan önermelerdir. Bkz. Halil İbrahim Çetres, "Modal Mantıkta Sıkı İçerme Kavramı", s.21-22.

Bu şeklin sonucunun kipine dair kurala gelince, büyük öncül dört önerme dışında olduğunda - yani iki örfî ve iki şartlı – sonuç büyük öncüle tâbidir. Şayet bu dördünden biri olursa sonuç küçük öncüle tâbidir. Ancak devamsızlık kaydında o[sonuç] büyük öncüle, zorunluda o[sonuç] ortak olana tâbidir.¹¹²

Yukarıdaki bu açıklamaya göre her iki öncülü de kipli olan birinci şekilden bir kıyasın sonucunun ne olacağını belirleyen bazı şartlar söz konusudur. Burada dikkat etmemiz gereken şey büyük öncülün kipinin *vasfîyyât-ı erbea* olarak tanımlanan genel şartlı, özel şartlı, genel örfî ve özel örfîden biri olup olmadığıdır. Ve bu duruma göre sonuç veren kipli kıyaslar iki gruba ayrılmaktadır.

Birinci grup kipler; büyük öncülün kipi mutlak zorunlu, mutlak devamlı, genel mutlak, genel mümkün, özel mümkün, zorunlu olmayan vücûdî, devamlı olmayan vücûdî, vaktiye ve münteşire olduğunda kıyasın sonucunun kipi, büyük öncülün kipi ne ise odur. Yani sonuç büyük öncülün kipine uyar. Hûnecî bu gruptaki kiplerin; büyük teriminin belirli bir kiple orta terimin fertlerinin tamamına yüklem olması ve küçük teriminde onların tamamından olması durumunda bu kiple; yani büyük öncülün sahip olduğu kiple beraber sonuç önermesindeki büyük terimin küçük terime yüklem olmasının açık olduğunu belirtmektedir. Ancak her zamanki gibi bu görüşe dair bir istisna söz konusudur. Buradaki istisna ise Zeynüddin Keşşî'ye (ö. ?) ait olan bir görüştür. Hûnecî'ye göre Keşşî zorunlu küçük öncül ve olumsuz devamlı büyük öncülle oluşan birinci şekilden bir kıyasın sonuç önermesinin zorunlu kipinde olduğunu yani sonuç önermesinin küçük öncüle göre olduğunu iddia etmiştir. Ve Keşşî bu iddiasını da büyük öncülü döndürüp sonucun çelişği ile beraber ikinci şekilden bir kıyas oluşturarak küçük öncülün çelişği bir sonuç elde ederek kanıtlamaya çalışmıştır. Burada dikkat etmemiz gereken durum, bu iddianın Hûnecî tarafından kabul edilmediği ve Keşşî'nin iddiasının Hûnecî'ye göre fâsit/bozuk bir iddia olduğudur. On dördüncü yüzyılın önemli isimlerinden biri olan Şemsüddîn es- Semerkandî de Keşşî'nin bu iddiasının kabul edilmediğini şöyle ifade etmektedir;

¹¹² Hûnecî, *Keşfu'l- Esrâr*, s. 282.

Onun cevabı şöyledir: İkinci [şekil] de zarûriyenin dâime ile bir araya gelerek zarûriye bir sonuç vermesi ve ikinci şekilde mümkünenin dâime ile bir araya gelerek mümkün bir sonuç vermesi kabul edilmemektedir.¹¹³

Sonuç olarak birinci gruptaki kiplerden sonucu büyük öncüle uyan; büyük öncül için dokuz kip, küçük öncül için on bir kip olmak üzere oluşturulan kıyaslardan doksan dokuz geçerli kipli kıyas oluşmaktadır. Bu kipli kıyaslar tablo 4'te gösterilmektedir.

Tablo 4

Birinci Şekilde Sonuç Önermesi Büyük Öncüle Göre Olan Kipli Kıyaslar

Vaktiyye	Müntezire	Özel Mümkün	Genel Mümkün	Zorunlu Olmayan Vücûdî	Devamlı Olmayan Vücûdî	Genel Mutlak	Mutlak Devamlı	Mutlak Zorunlu	Büyük Öncül ←
									Küçük Öncül ↓
Vaktiyye	Müntezire	Özel Mümkün	Genel Mümkün	Zorunlu Olmayan Vücûdî	Devamlı Olmayan Vücûdî	Genel Mutlak	Mutlak Devamlı	Mutlak Zorunlu	Mutlak Zorunlu
Vaktiyye	Müntezire	Özel Mümkün	Genel Mümkün	Zorunlu Olmayan Vücûdî	Devamlı Olmayan Vücûdî	Genel Mutlak	Mutlak Devamlı	Mutlak Zorunlu	Mutlak Devamlı
Vaktiyye	Müntezire	Özel Mümkün	Genel Mümkün	Zorunlu Olmayan Vücûdî	Devamlı Olmayan Vücûdî	Genel Mutlak	Mutlak Devamlı	Mutlak Zorunlu	Genel Mutlak
Vaktiyye	Müntezire	Özel Mümkün	Genel Mümkün	Zorunlu Olmayan Vücûdî	Devamlı Olmayan Vücûdî	Genel Mutlak	Mutlak Devamlı	Mutlak Zorunlu	Devamlı Olmayan Vücûdî
Vaktiyye	Müntezire	Özel Mümkün	Genel Mümkün	Zorunlu Olmayan Vücûdî	Devamlı Olmayan Vücûdî	Genel Mutlak	Mutlak Devamlı	Mutlak Zorunlu	Zorunlu Olmayan Vücûdî
Vaktiyye	Müntezire	Özel Mümkün	Genel Mümkün	Zorunlu Olmayan Vücûdî	Devamlı Olmayan Vücûdî	Genel Mutlak	Mutlak Devamlı	Mutlak Zorunlu	Müntezire
Vaktiyye	Müntezire	Özel Mümkün	Genel Mümkün	Zorunlu Olmayan Vücûdî	Devamlı Olmayan Vücûdî	Genel Mutlak	Mutlak Devamlı	Mutlak Zorunlu	Vaktiyye
Vaktiyye	Müntezire	Özel Mümkün	Genel Mümkün	Zorunlu Olmayan Vücûdî	Devamlı Olmayan Vücûdî	Genel Mutlak	Mutlak Devamlı	Mutlak Zorunlu	Genel Şartlı
Vaktiyye	Müntezire	Özel Mümkün	Genel Mümkün	Zorunlu Olmayan Vücûdî	Devamlı Olmayan Vücûdî	Genel Mutlak	Mutlak Devamlı	Mutlak Zorunlu	Özel Şartlı
Vaktiyye	Müntezire	Özel Mümkün	Genel Mümkün	Zorunlu Olmayan Vücûdî	Devamlı Olmayan Vücûdî	Genel Mutlak	Mutlak Devamlı	Mutlak Zorunlu	Genel Örfî
Vaktiyye	Müntezire	Özel Mümkün	Genel Mümkün	Zorunlu Olmayan Vücûdî	Devamlı Olmayan Vücûdî	Genel Mutlak	Mutlak Devamlı	Mutlak Zorunlu	Özel Örfî

Kaynak: er-Risâletü'l- Mardiyeye fi'l-Müveccehâtî'l- Mantıkîyye, 2015, s. 46.

¹¹³ Şemsüddîn es- Semerkandî, *Düşüncenin Kıstası*, s. 354.

İkinci gruptaki kiplere gelince; *vasfiyyât-ı erbea* olarak nitelenen; genel şartlı, özel şartlı, genel örfi ve özel örfi'nin büyük öncülün kipi olduğu durumda ise sonuç önermesinin kipi ya doğrudan ya da dolaylı olarak küçük önermeye tabidir. Sonuç önermesinin dolaylı olarak küçük öncülün kipine göre olmasından kastımız öncüllerde yer alan varlık kaydı yani *lâ devâm* ve *lâ zarûriyye* ile ilgilidir. Zira bu varlık kaydının kipli kıyasın hangi öncülünde yer aldığı kıyas önermesinin sonuç kipi için oldukça önem arz etmektedir. Şayet bu kayıt büyük öncülde ise yani özel şartlı ve özel örfide varlık kaydı olarak nitelenen *devamlı olmama (lâ devâm)* sonuç önermesinde yer alır. Şayet varlık kaydı küçük öncülde ise bu kayıt *devamlı olmama(lâ devâm)* sonuç öncülünde yer almaz. Şimdi Hûnecî'ye göre küçük önermenin kipi dikkate alındığında sonuç önermesinin kipinin nasıl olacağını sırasıyla ele alalım:

Küçük önerme genel mutlak, devamlı olmayan vücûdî ve zorunlu olmayan vücûdî'den biri olduğunda sonucun kipi; büyük önerme'nin genel şartlı veya genel örfi olması durumunda genel mutlak, büyük önermenin özel şartlı veya özel örfi olması durumunda ise devamlı olmayan vücûdî'dir.¹¹⁴ Yani yukarıda belirttiğimiz gibi öncüllerdeki devamsızlık kaydına dikkat edilir ve eğer büyük öncülde bu kayıt yoksa küçük öncülde olsa dahi dikkate alınmaz ve sonuç öncülünde küçük önermeden bu kaydın düşmüş hali olur. Hûnecî bu noktada da *büyük terim, orta terim ve küçük terim* arasındaki ilişkiden yola çıkarak şunları söyler;

Çünkü şayet orta terim büyük terimin vasfı için gerekli olursa [orta terimin] zâtn bazı zamanlarında büyük terim için sübûtu dışında küçük terim için sübûtu gerekmez. Ve devamlı olarak küçük terim için [orta terimin] sübûtunun yokluğundan büyük terim için [orta terimin] devamının yokluğu, sebebin daha özel olmasının caiz olmasından dolayı gerekmez. Böylece [bu] küçük öncüldeki devamsızlığın sonuca geçmemesine delalet eder. Ve büyük öncüldeki devamsızlığın sonuca geçmesi de kaplamından dolayı açıktır.¹¹⁵

Bu durumları tablo 5 ve 6'da örnekler üzerinden daha açık olarak şöyle gösterebiliriz;

¹¹⁴ Hûnecî, *Keşfu'l-Esrâr*, s. 285.

¹¹⁵ Hûnecî, *Keşfu'l-Esrâr*, s. 285.

Tablo 5

Büyük Öncül Genel Şartlı veya Genel Örfi Olduğunda Sonuç

Her C genel mutlaklıkla B'dir.	Her C devamlı olmaksızın genel mutlaklıkla B'dir.	Her C zorunlu olmaksızın genel mutlaklıkla B'dir.	Küçük Öncül ←
Her B B olduğu sürece zorunlu olarak A'dır./ Her B B olduğu sürece devamlı olarak A'dır	Her B B olduğu sürece zorunlu olarak A'dır./ Her B B olduğu sürece devamlı olarak A'dır	Her B B olduğu sürece zorunlu olarak A'dır./ Her B B olduğu sürece devamlı olarak A'dır	Büyük Öncül ←
Her C genel mutlaklıkla A'dır.	Her C genel mutlaklıkla A'dır	Her C genel mutlaklıkla A'dır	Sonuç ←

Kaynak: er-Risâletü'l- Mardiyye fi'l-Müveccehâti'l- Mantıkıyye, 2015, s. 47.

Tablo 6

Büyük Öncül Özel Şartlı veya Özel Örfi Olduğunda Sonuç

Her C genel mutlaklıkla B'dir.	Her C devamlı olmaksızın genel mutlaklıkla B'dir	Her C zorunlu olmaksızın genel mutlaklıkla B'dir	Küçük Öncül ←
Her B zorunlu olmaksızın B olduğu sürece zorunlu olarak A'dır./Her B devamlı olmaksızın B olduğu sürece devamlı olarak A'dır	Her B zorunlu olmaksızın B olduğu sürece zorunlu olarak A'dır. / Her B devamlı olmaksızın B olduğu sürece devamlı olarak A'dır	Her B zorunlu olmaksızın B olduğu sürece zorunlu olarak A'dır. / Her B devamlı olmaksızın B olduğu sürece devamlı olarak A'dır	Büyük Öncül ←
Her C devamlı olmaksızın genel mutlaklıkla A'dır	Her C devamlı olmaksızın genel mutlaklıkla A'dır	Her C devamlı olmaksızın genel mutlaklıkla A'dır	Sonuç ←

Kaynak: er-Risâletü'l- Mardiyye fi'l-Müveccehâti'l- Mantıkıyye, 2015, s. 47.

Küçük öncülün kipi devamlı olduğunda sonuç önermesinin kipi; büyük öncülün kipi genel şartlı ve genel örfi olduğunda, sonuç küçük öncüle uyararak devamlı olmaktadır. Hûnecî büyük öncülü genel şartlı ve küçük öncülü devamlı olan bir kipli kıyasın sonucunun zorunlu olmayacağını belirtmektedir. Bir örnek üzerinden bu durumu şöyle ifade edebiliriz; “Her C devamlı olarak B'dir/ Her B B olduğu sürece zorunlu olarak A'dır.”Dediğimizde bu kıyasın sonucu “Her C devamlı olarak A'dır” olur. Böyle bir kıyasla ilgili olarak Hûnecî büyük terim (bu kıyasta A)orta terimin (B) vasfı için zorunlu olursa da onun (orta terimin vasfının) ondan (büyük terimden) ayrılmasının mümkün olması bakımından orta terimin (B) vasfı küçük terimin (C) zâtı için devamlı olur der. Böylece bu durumun olmasıyla birlikte onun zorunlu olması

şartından ayrılması da mümkün olur der.¹¹⁶ Burada dikkat etmemiz gereken bir husus söz konusudur. Zira büyük öncülün zorunluluk içeren genel şartlı olması ve küçük öncülün de devamlı olması durumunda sonucun zorunlu olması gerektiğine dair bir iddia vardır. Ve bu iddianın kabul edilmemesi gerektiğini de Hûnecî şöyle ifade etmektedir;

Büyük terimin zorunluluğu devamlı olan orta terimin vasfının devamıyla küçük terimin zâtına ait bir devamlı olduğunda büyük terimin zorunluluğunun devamı küçük terimin zâtını gerektirir. Ve aynı şekilde küçük öncül genel mutlak ve iki vücûdîden daha önce bahsedilen üçünden biri ve büyük öncül iki şartlıdan biri olduğunda büyük terimin zorunluluğunun, küçük terimin zâtının bazı vakitlerinde eğer [büyük öncül] genel şartlıysa mutlak olarak ya da [büyük öncül] özel şartlıysa zorunlu olmama kaydıyla beraber olması gerekir.[Şu] sözümlüğün “ orta terim her ne zaman sabit ise büyük terimin zorunluluğu da sabit olursa ve orta terim küçük terim için de bazı vakitlerde sabit olursa büyük terimin zorunluluğu da bazı vakitlerde kesin/ mutlak olur” doğruluğu zorunludur denilemez.

Çünkü biz deriz ki; şartlı olan büyük öncülde büyük terimin orta terim için zorunluluğu mutlak olarak değil aksine [orta terimin] vasfi şartlıdır. Zâtın orta terimle vasıflanması büyük terimin orta terimle vasıflanması şartıyla onun için [büyük terim için] zorunlu olabilmesi anlamıyladır.¹¹⁷

Sonuç olarak burada zorunluluğun orta terimin vasfi sebebiyle olduğu ve mutlak bir zorunluluk söz konusu olmadığı için bu zorunluluğun sonuç önermesine geçmediği söylenebilir. Zira orta terimin vasfi şartıyla bir zorunluluk söz konusu olmasaydı ve mutlak olarak orta terimin zorunluluğu söz konusu olsaydı o zaman zaten birinci gruptaki durum söz konusu olur ve böyle bir kipli kıyasın sonucu büyük öncüle uyarak zorunlu olabilirdi.

Küçük öncülü devamlı ve büyük öncülü özel örfî ile kurulan bir kipli kıyasın sonucuna geldiğimizde karşımıza teknik terimiyle ifade edeceğimiz *dâime-i lâ dâime* yani kipi *devamlı olmayan devamlı* şeklinde *muhâl/imkânsız* bir sonuç çıkar. Zira daha öncede belirttiğimiz gibi büyük öncüldeki devamsızlık kaydı yani teknik ifadesiyle söyleyecek olursak *lâ dâime* kaydı sonuç önermesine eklenir ve kipli kıyasın sonucu bu

¹¹⁶ Hûnecî, *Keşfu'l-Esrâr*, s. 286.

¹¹⁷ Hûnecî, *Keşfu'l-Esrâr*, s. 286–287.

kurala göre belirlenmiş olur. *Devamlı olmayan devamlı* bir kip olmamakla beraber Hûnecî bu kıyası birinci şekilden sonuç veren kipli bir kıyas olarak kabul etmekte ve bu görüşünü şu sözlerle açıklamaktadır:

[Küçük öncülü dâime olan] ve büyük öncülü özel örfî olanla zât bakımından devamsızlıkla beraber zât bakımından devam sonucunu verir. Devama gelince devamlı olan orta terimin vasfıyla büyük terim küçük terimin zâtı için devamlı olur. Ve devamsızlığa gelince de açık olarak içermektedir. O ikisinden, sonucun orada muhâl/imbânsız olmasından ve doğrunun [öncüllerin] muhâl olan yanlış gerektirmemesinden öğrendiğin üzere öncülleri doğru olan bir kıyas oluşmaz.

Ve bir topluluk iddia etti ki; bu kipli kıyas onda[sonuçta] muhâli gerektirmesinden dolayı sonuç vermez. Bu [iddia] doğru değildir. Çünkü bu iki söz/önerme konulduğunda ondan kıyasın tanımında şart koşulana göre daha önce zikredilen söz/önerme lazım gelir. Ve onun kıyas oluşturması gerekir. Ve ondan lazım gelen sözün/önerme'nin muhâl olması bunu[kıyas kurulmasını] olumsuzlamaz. Ve bundan dolayı bir kıyasın öncülleri yanlış ve imkânsız olabilir ve onun sonucu da yanlış ve imkânsız olabilir. Ve buna rağmen bir kıyas olabilir. Şayet böyle olmasaydı hulf kıyası da geçersiz/ iptal olurdu. Ve cumhura gelince onun kıyas oluşturmasını men etmediler. Aksine dediler ki ondan öncülleri doğru bir kıyas oluşmaz. Ve onların sözleri öncülleri yanlış olan bir kıyasın oluşmasını haber verir.¹¹⁸

Bu iki kipli öncülden oluşan bir kıyasın sonucu hakkında başka bir iddia daha söz konusudur ki bu iddia on üçüncü yüzyıl için olmazsa olmaz bir isim olan Fahreddîn Râzî'ye aittir. Hûnecî bu iddiayı şu ifadelerle eleştirmiştir;

Ve İmâm iddia etti ki; küçük öncülü dâime ve büyük öncülü özel örfî olması muhtemel her bir kıyas, iki genel örfiden oluşan bir kipli kıyas gibidir. Ya da ikisinden biri bilfiil diğeri de başka bir şeye muhtemel olan örneğin; dâime ve genel örfiden oluşan ya da genel örfî ve özel örfiden oluşan bir kıyas gibi, oradaki hükmün o kıyasın öncüllerinin doğruluğu ve yanlışlığı arasındaki tereddütten dolayı tevakkufla olması gerekir. Bu[iddia] oldukça zayıftır. Tevakkufa gelince; şayet onunla kastedilen netice vermeye dair[tevakkufla] ise sarîh akıl onu iptal eder. Çünkü bizim –devamlı olan orta terimin vasfıyla büyük terimin küçük terimin vasfı ya da zâtı için devamlılığı- sözümüz sonuçta vasıf veya zât bakımından devamın zorunluluğunu gerektirir. Şayet tevakkuftan kastedilen öncülleri doğru olan bir kıyasın oluşması ve oluşmamasına dairse aynı şekilde [bu da] doğru değildir. Çünkü bu kipli kıyas gibi ondan öncülleri doğru bir kıyas

¹¹⁸ Hûnecî, *Keşfu'l-Esrâr*, s. 288.

kurulabilir. Ve bu eğer iki dâime ya da küçük öncül devamlı olmayan büyük öncül devamlı olduğundadır. Ve bu ondan öncülleri doğru bir kıyas kurulabilir, sözümüzün doğruluğu için yeterlidir. Çünkü biz basit ve kipli olan herhangi bir kıyası işaret ettiğimizde ve ondan öncülleri doğru bir kıyas kurulabilir dediğimizde o her madde de ve sürekli olarak ve de öncüllerinin cüzlerinin tümünde ondan öncülleri doğru bir kıyas kurulabilir anlamına gelmez. Zira bu mümkün değildir. Daha doğrusu kastedilen bütündeki öncüllerinin doğruluğudur. Ve bahsedilen kipli kıyas da şayet öncüllerinin cüzlerinden bazısının doğruluğu imkânsızsa da kesin olarak öncüllerinin doğruluğundan dolayı aynı şekildedir.¹¹⁹

Küçük öncülü devamlı ve büyük öncülü özel şartlıdan oluşan bir kıyas ise; zorunlu olmama kaydıyla beraber devam kipinde sonuç verir. Bu sonuçta *dâime-i lâ zarûriyye* yani *zorunlu olmayan devamlı* olmaktadır. Hûnecî burada ikisinden yani küçük öncüldeki devam kipi ve büyük öncüldeki özel şartlı kipinden öncülleri doğru bir kıyas oluşur der. Ve bu durumu da, “*çünkü büyük terimin küçük terim için devamı büyük terimin küçük terim için zorunlu olmamasını olumsuzlamaz. Bu, özel şartlıdaki zorunlunun olumsuzlanmasına itibar edildiğinde böyledir*” diyerek açıklar. Bu durumlar tablo 7’de gösterilmiştir.

Tablo 7

Küçük Öncül Dâime Olduğunda Sonuç

↓ Küçük Öncül	↓ Büyük Öncül	↓ Sonuç
Her C devamlı olarak B’dir.	Her B B olduğu sürece devamlı olarak A’dir (Genel Örfi)	Her C devamlı olarak A’dir
Her C devamlı olarak B’dir.	Her B B olduğu sürece zorunlu olarak A’dir (Genel Şartlı)	Her C devamlı olarak A’dir
Her C devamlı olarak B’dir	Her B devamlı olmaksızın B olduğu sürece devamlı olarak A’dir. (Özel Örfi)	Her C devamlı olmaksızın devamlı olarak A’dir
Her C devamlı olarak B’dir	Her B zorunlu olmaksızın B olduğu sürece zorunlu olarak A’dir. (Özel Şartlı)	Her C zorunlu olmaksızın devamlı olarak A’dir

Kaynak: er-Risâletü’l- Mardiyye fi’l-Müveccehâti’l- Mantıkıyye, 2015, s. 47.

Yukarıda anlattıklarımızdan yola çıkarak özetle şunları tekrar söyleyebiliriz. Küçük öncülünün kipi devamlı olan ve büyük öncülünün kipi *vasfiyyât-ı erbea* olan bir kıyastan genel şartlı ve genel örfî olanların her hangi bir işlem yapmaksızın sonuç önermesinin küçük öncülün kipine göre olduğu açıktır. Özel şartlı ve özel örfide ise

¹¹⁹ Hûnecî, *Keşfu’l-Esrâr*, s. 288.

küçük öncüldeki devam kipine devamlı olmama ve zorunlu olmama kaydı eklendiğinde sonuç önermesi *devamlı olmayan devamlı* ve *zorunlu olmayan devamlı* şeklinde muhal/imkânsız bir durum olsa da Hûnecî bu tür kıyasın sonuç verdiğini belirtir.

Küçük öncülün kipi zorunlu olduğunda sonuç önermesinin kipi; eğer büyük öncül genel örfî ise sonuç devam kipinde olur. Çünkü küçük öncüldeki zorunluluk kaydı büyük öncüle geçmez ve küçük öncüldeki zorunluluk kaydı devam kaydına indirgenir. Hûnecî Keşşî'nin büyük öncül olumsuz olduğu zaman sonucun zorunlu olduğunu iddia ettiğini ve bu iddiasının da daha önce geçtiği gibi hulf yöntemiyle olduğunu söyler.

Büyük öncül genel şartlı olduğunda sonuç zorunlu olmaktadır. Daha önce de geçtiği gibi her iki öncülde de zorunlu kipi ortak olduğu zaman bu zorunluluk sonucun kipine de aktarılır.

Büyük öncül iki özelden yani özel şartlı ve özel örfiden biri olduğunda öncülleri doğru bir kıyas oluşmamakla beraber; özel şartlı da *zarûriyye-i lâ zarûriyye* yani *zorunlu olmayan zorunlu* sonucu, özel örfide ise *dâime-i lâ dâime* sonucu ortaya çıkar. Bu durumlar tablo 8'de gösterilmiştir.

Tablo 8

Küçük Öncül Mutlak Zorunlu Olduğunda Sonuç

↓ Küçük Öncül	↓ Büyük Öncül	↓ Sonuç
Her C zorunlu olarak B'dir.	Her B B olduğu sürece devamlı olarak A'dir (Genel Örfî)	Her C devamlı olarak A'dir
Her C zorunlu olarak B'dir.	Her B B olduğu sürece zorunlu olarak A'dir (Genel Şartlı)	Her C zorunlu olarak A'dir
Her C zorunlu olarak B'dir	Her B devamlı olmaksızın B olduğu sürece devamlı olarak A'dir. (Özel Örfî)	Her C devamlı olmaksızın devamlı olarak A'dir
Her C zorunlu olarak B'dir	Her B zorunlu olmaksızın B olduğu sürece zorunlu olarak A'dir. (Özel Şartlı)	Her C zorunlu olmaksızın zorunlu olarak A'dir

Kaynak: Hûnecî, *Keşfu'l-Esrâr an Ğavâmidî'l-Efkâr*, s. 290.

Küçük öncülün kipi vaktiyye olduğunda sonuç önermesinin kipi; büyük öncül özel şartlı olduğunda sonuç önermesinin kipi vaktiyye olur. Yani sonuç küçük öncülün kipine uyar. Çünkü Hûnecî'ye göre belirli bir vakitte büyük terimin

zorunluluğu zorunlu olan orta terimin vasfının küçük terim için belirli bir vakitte zorunlu olmasına dayanarak olur.¹²⁰

Büyük öncül genel şartlı olduğunda da sonuç önermesinin kipi küçük öncülün kipine uyarak vaktiyye olur. Ancak burada vaktiyye devam ve devamsızlık kayıtlarının ikisinden birini içerebilir. Burada dikkat etmemiz gereken ve kafa karıştırıcı olan bir durum söz konusudur. Zira Hûnecî büyük öncül genel şartlı olduğu zaman sonuç önermesinin kipinin vaktiyye olduğunu ve bu vaktiyyenin de devam ve devamsızlık kayıtlarından birini içerebildiğini söylemiştir. Bu sebeple de biz aslında sonuç önermesinin kipinin genel örfide olduğu gibi devam ve devamsızlık kaydını içerebilen mutlak vaktiyye olduğu görüşüdeyiz.

Büyük öncül özel örfi olduğunda sonuç *mutlaka-i vaktiyye-i lâ- dâime* yani *devamlı olmayan mutlak vaktiyye* olur. Hûneci burada da kıyastaki terimler arasında ortaya çıkan ilişki üzerinden bir açıklama yapar. Ve şöyle der; büyük terimin küçük terim için belirli bir vakitte sübûtundan dolayı onun devamının zorunluluğu belirli bir vakitte zorunlu olan orta terimin vasfından dolayıdır. Ve orta terimin vasfının imkânına dayanarak, belirli bir vakitte onun imkânının caiz olmasından dolayı zorunlu olması gerekmez.¹²¹

Büyük öncül genel örfi olduğunda da sonuç devam ve devamlı olmama kayıtlarından birini içerebilen *mutlaka-i vaktiyye* yani *mutlak vaktiyye* olur.

Küçük öncülün vaktiyye ve büyük öncülün *vasfiyyât-ı erbea* olarak nitelenen genel ve özel şartlı ile genel ve özel örfiden biri olduğu durumları yukarıda Hûnecî'nin kıyastaki terimler arasındaki ilişkiye dayanarak nasıl açıkladığını anladığımız kadarıyla ifade etmeye çalıştık. Hûnecî'nin terimler arasındaki ilişkiler gözetilerek yaptığı bu açıklamalara ilaveten Kilisli Hocaşâde Mehmet Tahir'in (ö. 1881) bu öncüllerden oluşan kıyasta yapılan işlemlere dair ifadeleri sonuç önermesindeki kipin nasıl oluşturulduğunu görmek açısından faydalı olacaktır. Nazım Hasırcı'nın *Son Dönem Osmanlı'da Kipli Mantık* adlı çalışmasında aktardığına göre Kilisli Hocaşâde Mehmet Tahir yukarıda ifade edilen öncüllerden oluşan kıyasta şu işlemlerin yapıldığını söyler:

¹²⁰ Hûnecî, *Keşfu'l-Esrâr*, s. 290.

¹²¹ Hûnecî, *Keşfu'l-Esrâr*, s. 290.

Büyük önerme meşrûta-i âmme olduğunda küçük önermeden lâ –devâm kaydını hazf ile sonuç vaktiyye-i mutlaka olur. Büyük önerme örfiyye-i âmme olduğunda da yine zikredilen kaydı hazf ve zarûret-i mahsûsayı olumsuzlama ile sonuç vaktiyye-i mutlaka olur. Büyük önermesi meşrûta-i hâsse olduğunda da hazf ve zamm ile sonuç vaktiyye olur. Büyük önermesi örfiyye-i hâsse olduğunda ise hazf, zamm ve selb ile sonuç mutlaka-i vaktiyye-i lâ- dâime çıkar.¹²²

Küçük öncülü vaktiyye olan bir kıyasta sonuç öncülünün kipinin nasıl elde edildiğini gösteren bu paragrafta yapılan işlemlerle oluşan sonuçlar tablo 9’da yer alır.

Tablo 9

Küçük Öncül Vaktiyye Olduğunda Sonuç

Küçük Öncül ↓	Büyük Öncül ↓	Sonuç ↓
Her C devamlı olmaksızın belirli bir vakitte zorunlu olarak B’dir.	Her B B olduğu sürece devamlı olarak A’dır (Genel Örfi)	Her C belirli bir vakitte A’dır
Her C devamlı olmaksızın belirli bir vakitte zorunlu olarak B’dir.	Her B B olduğu sürece zorunlu olarak A’dır (Genel Şartlı)	Her C belirli bir vakitte A’dır
Her C devamlı olmaksızın belirli bir vakitte zorunlu olarak B’dir.	Her B devamlı olmaksızın B olduğu sürece devamlı olarak A’dır.(Özel Örfi)	Her C devamlı olmaksızın belirli bir vakitte A’dır.
Her C devamlı olmaksızın belirli bir vakitte zorunlu olarak B’dir.	Her B zorunlu olmaksızın B olduğu sürece zorunlu olarak A’dır.(Özel Şartlı)	Her C devamlı olmaksızın belirli bir vakitte zorunlu olarak A’dır

Kaynak: Hûnecî, *Keşfu’l- Esrâr an Ğavâmidi’l- Efkâr*, s. 290.

Küçük öncülün kipi münteşire olduğunda sonuç önermesinin kipi; Hûnecî’ye göre büyük öncül özel şartlı olduğunda sonuç önermesinin kipi küçük öncülün kipine uyarak münteşire olur. Büyük öncül genel şartlı olursa sonuç önermesinin kipi devam ve devamsızlık ihtimali olan münteşire olur. Büyük öncül özel örfi olduğunda sonuç önermesinin kipi devamlı olmayan vücûdî olur. Ve son olarak da büyük öncül genel örfi olduğunda sonuç önermesinin kipi genel mutlak olur.

¹²² Nazım Hasırcı, *Son Dönem Osmanlı’da Kipli Mantık*, s. 104.

Tablo 10

Küçük Öncül Münteşire Olduğunda Sonuç

Küçük Öncül ↓	Büyük Öncül ↓	Sonuç ↓
Her C devamlı olmaksızın herhangi bir vakitte zorunlu olarak B'dir.	Her B B olduğu sürece devamlı olarak A'dır (Genel Örfi)	Her C genel mutlaklıkla A'dır
Her C devamlı olmaksızın herhangi bir vakitte zorunlu olarak B'dir.	Her B B olduğu sürece zorunlu olarak A'dır (Genel Şartlı)	Her C herhangi bir vakitte zorunlu olarak A'dır
Her C devamlı olmaksızın herhangi bir vakitte zorunlu olarak B'dir.	Her B devamlı olmaksızın B olduğu sürece devamlı olarak A'dır. (Özel Örfi)	Her C devamlı olmaksızın A'dır.
Her C devamlı olmaksızın herhangi bir vakitte zorunlu olarak B'dir.	Her B zorunlu olmaksızın B olduğu sürece zorunlu olarak A'dır. (Özel Şartlı)	Her C devamlı olmaksızın herhangi bir vakitte zorunlu olarak A'dır

Kaynak: Hûnecî, *Keşfu'l-Esrâr an Ğavâmidî'l-Efkâr*, s. 290.

Küçük öncül vasfiyât-ı erbeadan biri olduğunda sonuç önermesinin kipi; küçük öncül genel şartlı ve özel şartlıdan biri olur ve büyük öncülde genel şartlı olursa sonuç önermesinin kipi küçük önermedeki devamlı olmama kaydının sonuç önermesine geçmemesi kuralına binaen genel şartlı olur. Şayet küçük öncül bu iki şartlıdan biri olur ve büyük önerme de özel şartlı olursa devamlı olmama kaydının büyük önermeden sonuca geçmesi kuralına binaen sonuç önermesinin kipi özel şartlı olur. Hûnecî büyük öncülün iki şartlıdan biri olması durumunda sonuç önermesinin kipi hakkında şunları söyler;

Küçük öncül dördünden biri olduğunda,[bu] dördünün birbiri arasındaki kıyas basit ve kipli [olarak şunlar] olabilir: iki şartlıdan[genel ve özel şartlı] oluşan bir kıyas büyük öncül genel [şartlı] ise genel şartlı, özel [şartlı] ise özel[şartlı] sonucunu verir. Büyük terimin küçük terimin vasfi için zorunlu olan orta terimin vasfi için zorunlu olmasının zorunluluğu ve bir şeyin zorunluluğunun zorunlu bu şey için zorunlu olması ve açık kaplamından dolayı küçük öncül [deki devamsızlık kaydı] olmaksızın büyük öncüldeki devamsızlık kaydının[sonuca] geçmesiyledir.

Tablo 11

Küçük Öncül Genel veya Özel Şartlı Olduğunda Sonuç

↓ Küçük Öncül	↓ Büyük Öncül	↓ Sonuç
Her C C olduğu sürece zorunlu olarak B'dir. /Her C zorunlu olmaksızın C olduğu sürece zorunlu olarak B'dir.	Her B B olduğu sürece zorunlu olarak A'dır (Genel Şartlı)	Her C C olduğu sürece zorunlu olarak A'dır
Her C C olduğu sürece zorunlu olarak B'dir. / Her C zorunlu olmaksızın C olduğu sürece zorunlu olarak B'dir.	Her B zorunlu olmaksızın B olduğu sürece zorunlu olarak A'dır. (Özel Şartlı)	Her C zorunlu olmaksızın C olduğu sürece zorunlu olarak A'dır.
Her C C olduğu sürece zorunlu olarak B'dir. / Her C zorunlu olmaksızın C olduğu sürece zorunlu olarak B'dir.	Her B devamlı olmaksızın B olduğu sürece devamlı olarak A'dır. (Özel Örfi)	Her C devamlı olmaksızın C olduğu sürece devamlı olarak A'dır.
Her C C olduğu sürece zorunlu olarak B'dir. /Her C zorunlu olmaksızın C olduğu sürece zorunlu olarak B'dir.	Her B B olduğu sürece devamlı olarak A'dır (Genel Örfi)	Her C C olduğu sürece devamlı olarak A'dır

Kaynak: Hûnecî, *Keşfu'l-Esrâr an Gavâmidî'l-Efkâr*, s. 291.

Küçük öncül iki şartlıdan biri olduğunda yukarıda tablo 11'de bir kıyas örneği üzerinden aktarmaya çalıştığımız sekiz durum/sonuç ortaya çıkmaktadır. Küçük öncül *vasfiyyât-ı erbeadan* genel örfî ve özel örfî olduğu durumda ise kıyasın sonucu ya genel örfî ya da özel örfî olmaktadır. Sonuç önermesinin kipinin genel şartlı veya örfî olmasının sebebi daha önce de bahsettiğimiz iki kural gereğidir. Bunlardan biri zorunluluk kaydının sadece öncüllerde ortak olduğu zaman sonuç önermesinde yer almasıdır. Ve devamsızlık kaydının da sadece büyük öncülde olduğu zaman sonuç önermesine aktarılmasıdır. Ve bu iki kural gereği iki genelde sonuç genel örfî iki özelde sonuç özel örfî olmaktadır. Hûnecî'nin kısaca *Keşfu'l-Esrâr* olarak zikrettiğimiz eserinde o, bu tür bir kıyasın sonucu hakkında şunları söylemektedir:

İki örfî [küçük öncül] ve iki şartlıdan oluşan bir kıyas büyük öncül gibi genellik ve özellik bakımından örfîye sonucunu verir. Büyük terimin devamının küçük terimin vasfı için devamlı olan orta terimin vasfı için olduğu durumda ne küçük terimin devamsızlık kaydının büyük terimdeki yüklem kaplamında olması ne de -eğer iki devamdan biri zorunluysa- büyük terimin küçük terimin vasfı için zorunlu olması gerekir. Çünkü küçük terimin örneğin orta terimin

vasfından ayrılması caiz olduğunda büyük terimin vasfına göre zorunluya dönüşenden ayrılması caizdir. “Büyük terimin zorunluluğu orta terimin vasfının devamı olduğu sürece ve orta terimin vasfının küçük terimin vasfı için sürekli olması, küçük terimin vasfının devamı bakımından büyük terimin zorunluluğunun devamı gerekir” denilemez. Çünkü onun cevabı dâime olan küçük öncülle beraber olan şartlıda [büyük öncül] öğrenildi. Bundan dolayı büyük terimin küçük terim için zorunlu olması küçük terim şartıyla değil orta terim şartıyla gerekli olur.¹²³

Tablo 12

Küçük Öncül Genel veya Özel Örfi Olduğunda Sonuç

↓ Küçük Öncül	↓ Büyük Öncül	↓ Sonuç
Her C C olduğu sürece devamlı olarak B'dir. / Her C devamlı olmaksızın C olduğu sürece devamlı olarak B'dir.	Her B B olduğu sürece zorunlu olarak A'dır (Genel Şartlı)	Her C C olduğu sürece devamlı olarak A'dır
Her C C olduğu sürece devamlı olarak B'dir. / Her C devamlı olmaksızın C olduğu sürece devamlı olarak B'dir.	Her B zorunlu olmaksızın B olduğu sürece zorunlu olarak A'dır. (Özel Şartlı)	Her C devamlı olmaksızın C olduğu sürece devamlı olarak A'dır.
Her C C olduğu sürece devamlı olarak B'dir. / Her C devamlı olmaksızın C olduğu sürece devamlı olarak B'dir.	Her B devamlı olmaksızın B olduğu sürece devamlı olarak A'dır. (Özel Örfi)	Her C devamlı olmaksızın C olduğu sürece devamlı olarak A'dır.
Her C C olduğu sürece devamlı olarak B'dir. / Her C devamlı olmaksızın C olduğu sürece devamlı olarak B'dir.	Her B B olduğu sürece devamlı olarak A'dır (Genel Örfi)	Her C C olduğu sürece devamlı olarak A'dır

Kaynak: Hûnecî, *Keşfu'l-Esrâr an Gavâmidî'l-Efkâr*, s. 291.

Birinci şekilden öncülleri kipli olan bir kıyasın sonuç önermesinin kipinin ne olacağına dair ortaya çıkabilecek muhtemel durumları Hûnecî'nin görüşleri doğrultusunda anladığımız kadarıyla ifade etmeye çalıştık. Hûnecî'nin yukarıda da bahsettiğimiz görüşlerine göre birinci şekilden bir kipli kıyasta, on üç kipin birbiri arasındaki karışımından yüz altmış dokuz kıyas kurulabilmektedir. Ancak bu kipli kıyaslardan yirmi altısı küçük öncülün *fiilî* olma şartını sağlamaması sebebiyle geçerli değildir. Geriye kalan yüz kırk üç kipli kıyasın da doksan dokuzu birinci şekil birinci grup olarak nitelediğimiz ve büyük öncülü *vasfiyât-ı erbea* olmayan kiplerden

¹²³ Hûnecî, *Keşfu'l-Esrâr*, s. 291- 292.

oluşturulur. Birinci şekil ikinci grup olarak ele aldığımız ve büyük öncülü *vasfiyât-ı erbea* olan kiplerden de kırk dört kipli kıyas oluşturulmaktadır. Birinci şekil bir kipli kıyas ta son olarak dikkat çekmemiz gereken bir durum söz konusudur. Zira *vasfiyât-ı erbea* olarak nitelenen dört vasıflı kip arasında yer alan özel örfi ve özel şartlının büyük öncül olduğu ve dâime olan küçük öncülle oluşturdukları bir kıyasta ortaya çıkan *dâime-i lâ dâime* ve *dâime-i lâ zarûra* sonuçları birer kip değildir. Ve aynı şekilde büyük öncül özel örfi ve özel şartlı küçük öncül de zorunlu olduğunda ortaya çıkan *dâime-i lâ dâime* ve *zarûriyye-i lâ zarûra* sonuçları da birer kip değil sadece birinci şekilden birer kıyas sonucudurlar.

2.2.2. İkinci Şekil

İkinci şekilden bir kıyasın sonuç vermesi için dört şart söz konusudur. Bu şartların ikisi kıyasın nitelik ve niceliğiyle diğer ikisi de kıyasın kipiyle ilgilidir. Bu şartları şöyle ifade edebiliriz. İkinci şekilden bir kıyasın iki öncülünün nitelikleri birbirinden farklı olmalı, yani bir öncül olumlu ise diğeri mutlaka olumsuz olmalıdır. Ve ikinci şekilden bir kıyasın büyük öncülü mutlaka tümel olmalıdır. Bu iki şarta bağlı olarak bu şekilden dört geçerli darb/mod meydana gelmektedir. Kısaca bu darblar/modlar "*Cesare, Camestres, Festino, Baroco*"¹²⁴ olarak ifade edilirler. İkinci şekilden bir kıyasın geçerli olması için gereken diğer iki şart ise kıyasın öncüllerinin kipi zikredildiği zaman ortaya çıkar. İlerleyen satırlarda bahsedeceğimiz bu iki şart göz ardı edildiğinde kipli bir kıyasın sonuç vermediği ve böyle bir kıyasın teknik terimiyle ifade edecek olursak *akîm/sonuçsuz* olduğu on üçüncü yüzyıl ve sonrasında İslam mantıkçıları arasında görebildiğimiz kadarıyla genel kabul görmüş bir görüş gibidir. İkinci şekilden bir kıyasın kipiyle ilgili olarak Hûnecî'nin de zikrettiği bu iki şarttan birincisi için iki ayrı durum söz konusudur. Birinci şarta ait bu iki duruma göre; ya iki öncülünden biri dâime olmalı ya da büyük öncül olumsuzu döndürülebilen önermelerden biri olmalıdır. İkinci şekilden bir kıyasın sonuç vermesinin diğer bir şartı da mümkün kipli bir öncülün sadece zâti zorunlu kipli bir öncülle kullanılmasıdır.

¹²⁴Bu kelimelerde bulunan sesli harflerin önermenin niteliği ve niceliğini birlikte ifade ettiklerini ve bu kelimelerde bulunan sessiz harflerinde belirli anlamları olduğunu daha öncede belirtmiştik. Mesela bu kelimelerin ilk sessiz harfleri ikinci şekildeki bir kıyasın birinci şekilden hangi darba irca edileceğini göstermektedir.

İkinci şekilden kipli bir kıyasın sonuç vermesiyle ilgili olan bu iki şarta uyulmadığı takdirde Hûnecî'ye göre ikinci şekilden seksen dokuz kipli kıyas sonuç vermemektedir. Ve bu sonuç vermeyen kıyasların yetmiş yedisi birinci şartta yer alan iki ayrı duruma uyulmadığında ortaya çıkmaktadır. Birinci şartı tekrar ifade edecek olursak iki öncülün biri dâime olmalı ya da büyük öncül olumsuzu döndürülebilir altı önermeden biri olmalıydı. Olumsuzu döndürülebilir bu önermelerin kipleri; mutlak devamlı, mutlak zorunlu ve *vasfiyyât-ı erbea* olarak nitelenen genel şartlı, özel şartlı, genel örfî ve özel örfîdir. Kipli kıyaslarda kullandığımız on üç kipten geride kalan yedisi ise olumsuzu döndürülemeyen önerme kipleridir. Ve Hûnecî'ye göre bu yedi kip, yani genel mutlak, devamlı olmayan vücûdî, zorunlu olmayan vücûdî, genel mümkün, özel mümkün, vaktiyye ve münteşire kiplerinden biri büyük öncül olduğunda ve geride kalan öncül yani küçük öncül de devamlı/zorunlu değilse ikinci şekilden bir kıyas sonuç vermemektedir. Hûnecî'ye göre ikinci şekilden birinci şarta göre sonuç vermeyen yetmiş yedi kıyası aşağıda ifade ettiğimiz şekilde de gruplara ayırabiliriz:

Kıyasın her iki öncülü de olumsuzu döndürülemeyen yedi kipli önermeden olduğunda; elde edilen kırk dokuz kipli kıyas sonuç vermemektedir. Hûnecî bu durumu şu şekilde ifade etmektedir. “ *Birincisi; şayet bazı vakitlerde zorunluysa mufarık/ayrık arazlardaki birbiriyle birebir denk gelme ve birbirinden tamamen ayrı olmanın farklılığının caiz/muhtemel olmasından dolayı sonuçsuzdur.*”¹²⁵Hûnecî bu açıklamasını iki öncülü de olumsuzu döndürülemeyen önerme kiplerinden vaktiyye ile oluşan bir kıyasla örnekler, bu örnekte birbirine tamamen denk gelme/ uyuşmaya örnek olarak Ay tutulmasının Ay'a bir vakitte olumlu ve olumsuz olarak yüklenmesini birbirinden tamamen ayrı olmaya da mutlak anlamdaki tutulmanın bir vakitte aydınlığa yüklenmesini vermektedir. Ve o her iki durumda da yapılan kıyasın doğru olduğunu şöyle ifade etmektedir:

Çünkü böyle bir vaktiyye önermede bazen ay tutulmasının aya olumlu ve olumsuz olarak yüklendiği vakitte olduğu gibi birbiriyle birebir denk gelmeyle beraber doğru olması, bazen de

¹²⁵ Hûnecî, *Keşfu'l-Esrâr*, s. 293.

mutlak olarak tutulmanın aydınlığa yüklendiği vakitte olduğu gibi birbirinden tamamen ayrı olmayla beraber doğru olmasından dolayı onun sonuç vermemesi açıktır.¹²⁶

Hûnecî vaktiyye kipli bir önermenin sonuç vermediğinin yukarıda geçen örnekte de açık olduğunu ve bu vaktiyye kipli önermenin, olumsuzu döndürülemeyenler içinde en özel olan olduğunu belirtmektedir. Ve neticede de, en özeline sonuç vermemesinin daha genel olanlarının da sonuç vermemesini gerektirmesine dair olan kural gereği bu yedi önermenin birbiriyle oluşturduğu kırk dokuz kıyasın hiç biri sonuç vermemektedir.

Büyük öncül olumsuzu döndürülemeyen yedi kipli önermeden biri ve küçük öncül de *vasfiyyât-ı erbeadan* biri olduğunda; bu öncüllerden oluşan yirmi sekiz kipli kıyas da sonuç vermemektedir. Hûnecî burada da yukarıda geçen kural gereği her iki öncülde de en özel olan iki kipten sonuç vermeyen bir kıyas kurmuş ve böylece bu gruptan diğer kıyaslarında sonuç vermediğini iddia etmiştir. Hûnecî'nin oluşturduğu bu kipli kıyasın büyük öncülü olumsuzu döndürülemeyenlerin en özeli olan vaktiyye, küçük öncülü de *vasfiyyât-ı erbeanın* en özeli olan özel şartlıdır. Hûnecî bu örnekteki gibi bir kipli kıyasın öncülleri arasında mufarık arazlar bakımından *tevâfuk/bire bir uyuşma* ve *tebâyün/tamamen ayrı olma* ilişkisi ihtimaline göre şu değerlendirmeleri yapar:

(...) Tevâfuk/bire bir uyuşma ihtimaline göre; bir şeyin birbirini nefy eden iki hâssası olabilir. Ve bundan dolayı ikisinden birinin diğerini devamlı olmaksızın bir şartla zorunlu olarak olumsuzlaması doğru olur. Ve o, bu tabiatın o hâssadan bizzat olumsuzlanmasının imkânsızlığıyla beraber bu tabiatın hepsi üzerine sürekli olmaksızın herhangi bir vakitte zorunlu olarak yüklenir. Ve tebâyün /tamamen ayrı olma de aynı şekilde; mufarık iki sıfatı olan bir türün ikisinden [sıfatlardan]biri hâssa diğeri de genel araz olabilir. Bundan dolayı da genel sıfatın sürekli olmaksızın bir şartla zorunlu olarak bu hâssaya sahip olan her şeyden olumsuzlanması caiz olur. Ve onun başka bir türün her birine yüklenmesi, ikinci türün sübûtunun birinci türe özgü olan sıfatın sübûtundan dolayı imkânsız olmasıyla beraberdir.¹²⁷

Yukarıdaki paragrafın biraz daha anlaşılır olması için Hûnecî'nin verdiği iki kipli kıyas örneği mevcuttur. Bu örneklerden biri *tevâfuk* diğeri de *tebâyün* durumunda

¹²⁶ Hûnecî, *Keşfu'l-Esrâr*, s. 293.

¹²⁷ Hûnecî, *Keşfu'l-Esrâr*, s. 293–294.

geçerlidir. Bu örneklere geçmeden önce dikkat etmemiz gereken şey *tevâfuk* ve *tebâyün* ile Hûnecî'nin neyi kastetmiş olabileceğidir. Metinde de ifade edildiği gibi Hûnecî'nin burada *tevâfuk* ile kipli kıyasın her iki öncülünde de aynı nesnenin farklı iki özelliği, *tebâyün* de ise kipli kıyastaki her iki öncülde de farklı olan iki nesnenin aynı özelliği arasındaki ilişkileri kastetmiş olması mümkündür. *Tevâfuk* durumunda verilen örneğe baktığımızda görüleceği gibi Ay'ın birbirini olumsuzlayan iki özelliği arasındaki ilişki üzerinden bir akîm kıyas şu şekilde kurulmuştur: “*Hiçbir tutulan Ay'ın tutulmasıyla sürekli olmaksızın tutulduğu sürece zorunlu olarak ışık saçan Ay değildir. / Her Ay terbi' vaktinde sürekli olmaksızın ışık saçan Ay'dır*” ve bu kıyastan oluşmuş gibi görünen sonuç ise “*Hiçbir tutulan Ay değildir*” olmaktadır. Oysaki Hûnecî'nin de ifade ettiği gibi “*Her tutulan zorunlu olarak Ay'dır*” önermesi doğru bir önermedir. Hûnecî'nin *tebâyün* durumunda verdiği örnekte ise Ay ve Güneş gibi iki ayrı nesnenin ışık saçma özelliği ile şu şekilde bir kipli akîm kıyas oluşmaktadır: “*Hiçbir tutulan tutulduğu müddetçe sürekli olmaksızın zorunlu olarak ışık saçan değildir. / Her güneş terbi' vaktinde sürekli olmaksızın zorunlu olarak ışık saçandır*”. Bu öncüllerden oluşan kipli kıyas akîm olmakla beraber “*Hiçbir tutulan zorunlu olarak güneş değildir*” önermesi doğru bir önermedir. Bu iki örnekte de olduğu gibi ikinci şekilden birinci duruma uyulmadığı zaman oluşan kıyaslar bazen doğru bazen de yanlış sonuç vermektedir. Hâlbuki geçerli bir kıyasta doğru kabul edilen öncüllerden yanlış bir sonuç çıkmaması gerekir. Hûnecî, ikinci şekilden birinci şarttaki iki ayrı durumda ortaya çıkan yetmiş yedi akîm kıyasın dışında olan, tek bir istisna durumun varlığından bahseder. O da, iki ayrı vaktiye kipli önermede vakit birliği olduğunda sonucun *hulf ve münâfât/ bir birini olumsuzlama* ile dâime olması durumudur. Ancak ona göre böyle bir durum vaktiye kipli önerme ile ilgili ilave bir şarttır.

Hûnecî'ye göre, ikinci şekilden mümkün kipli bir önermenin sadece mutlak zorunlu kipli bir önermeyle beraber kullanılması şeklindeki ikinci şart göz ardı edildiğinde de on iki kipli kıyas sonuç vermemekte ve bu sebeple de bu on iki kipli kıyas *akîm* olarak nitelendirilmektedir. Hûnecî bu ikinci şartın ihmal edildiği bir kipli akîm kıyas örneğini şu ifadelerle açıklar:

İkincinin açıklaması, iki öncülün biri mümkün diğeri de dâime olduğunda; bir şeyden sürekli olarak olumsuzlananın onun[o şey] için sübûtunun [olumlamanın] mümkün olmasının caiz

olması ve onun [o şey] için devamlı olarak sâbit olanın[olumlananın] da ondan [o şeyden] olumsuzlanmasının mümkün olmasının caiz olması sebebiyle ve de bir şeyi kendisinden olumsuzlamanın da imkânsız olması sebebiyle bu kipli kıyas akîm olur. Bundan dolayı da bu kipli kıyas olumsuzlamayı gerektirmez. Onun[kipli kıyasın] mütebâyin/birbirinden ayrı iki şeyden biri için bir şeyin sübûtunun[olumlamanın] mümkün olmasının ve bir şeyin devamlı olarak diğerinden olumsuzlanmasının mümkün olması ve bunun tersinin de caiz olmasından dolayı,olumlamayı gerektirmemesi de açıktır. Bundan dolayı da onun akîm olması gerekir. Bundan dolayı ondan [mümkünden] ve zorunlu olmayan tüm önermelerden oluşan diğer geride kalan kipli kıyasların akîm olduğu bilinir. Ancak[mümküne] zorunluyla beraber tenâffnin/birbirini nefyetmenin meydana gelmesi ve hulf yöntemiyle dâime sonucunu verir.¹²⁸

Hûnecî'nin yukarıda tercümesini vermeye çalıştığımız ve anlaşılması biraz çaba gerektiren bu ifadelerinden anladığımız kadarıyla öncüllerinden biri mutlak devamlı diğeri de mümküne olan bir kipli kıyas, mümküne olan bir öncülle oluşturulan diğer kipli akîm kıyasların en özelidir. Bu sebeple de mümküne olan bir öncülün zorunlu kipiyle kurulan bir öncül dışında kalan diğer kiplerle kurduğu ikinci şekilden hiçbir kıyas sonuç vermemekte ve bu şekilde kurulan kıyaslar akîm/sonuçsuz olmaktadır. Ve neticede de ikinci şekilden daha önce de zikredildiği gibi seksen dokuz kıyas akîm/sonuçsuz kabul edilerek elenmektedir. Hûnecî'ye göre ikinci şekilden sonuç vermeyen kipli kıyaslar aşağıda tablo 13'deki kiplerden oluşur.

¹²⁸ Hûnecî, *Keşfu'l-Esrâr*, s. 294.

Tablo 13

İkinci Şekil Sonuç Vermeyen Kipli Kıyaslar

İkinci Şekil Birinci Kural Gereği Sonuç Vermeyen Kipli Kıyaslar							
Özel Mümkün	Genel Mümkün	Vaktiyye	Müntehire	Zorunlu Olmayan Vücûdî	Devamlı Olmayan Vücûdî	Genel Mutlak	Büyük Öncül ← Küçük Öncül↓
Sonuç Vermez	Sonuç Vermez	Sonuç Vermez	Sonuç Vermez	Sonuç Vermez	Sonuç Vermez	Sonuç Vermez	Genel Mutlak
Sonuç Vermez	Sonuç Vermez	Sonuç Vermez	Sonuç Vermez	Sonuç Vermez	Sonuç Vermez	Sonuç Vermez	Devamlı Olmayan Vücûdî
Sonuç Vermez	Sonuç Vermez	Sonuç Vermez	Sonuç Vermez	Sonuç Vermez	Sonuç Vermez	Sonuç Vermez	Zorunlu Olmayan Vücûdî
Sonuç Vermez	Sonuç Vermez	Sonuç Vermez	Sonuç Vermez	Sonuç Vermez	Sonuç Vermez	Sonuç Vermez	Müntehire
Sonuç Vermez	Sonuç Vermez	Sonuç Vermez	Sonuç Vermez	Sonuç Vermez	Sonuç Vermez	Sonuç Vermez	Vaktiyye
Sonuç Vermez	Sonuç Vermez	Sonuç Vermez	Sonuç Vermez	Sonuç Vermez	Sonuç Vermez	Sonuç Vermez	Genel Mümkün
Sonuç Vermez	Sonuç Vermez	Sonuç Vermez	Sonuç Vermez	Sonuç Vermez	Sonuç Vermez	Sonuç Vermez	Özel Mümkün
Sonuç Vermez	Sonuç Vermez	Sonuç Vermez	Sonuç Vermez	Sonuç Vermez	Sonuç Vermez	Sonuç Vermez	Genel Şartlı
Sonuç Vermez	Sonuç Vermez	Sonuç Vermez	Sonuç Vermez	Sonuç Vermez	Sonuç Vermez	Sonuç Vermez	Özel Şartlı
Sonuç Vermez	Sonuç Vermez	Sonuç Vermez	Sonuç Vermez	Sonuç Vermez	Sonuç Vermez	Sonuç Vermez	Genel Örfî
Sonuç Vermez	Sonuç Vermez	Sonuç Vermez	Sonuç Vermez	Sonuç Vermez	Sonuç Vermez	Sonuç Vermez	Özel Örfî
İkinci Şekil İkinci Kural Gereği Sonuç Vermeyen Kipli Kıyaslar							
Özel Mümkün	Genel Mümkün	Özel Şartlı	Genel Şartlı	Özel Örfî	Genel Örfî	Mutlak Devamlı	Büyük Öncül ← Küçük Öncül↓
Yukarıda mevcut		Sonuç Vermez	Sonuç Vermez	Sonuç Vermez	Sonuç Vermez	Sonuç Vermez	Genel Mümkün
		Sonuç Vermez	Sonuç Vermez	Sonuç Vermez	Sonuç Vermez	Sonuç Vermez	Özel Mümkün
Sonuç Vermez	Sonuç Vermez						Mutlak Devamlı

Kaynak: Hûnecî, *Keşfu'l-Esrâr an Gavâmidî'l-Efkâr*, s. 294

Hûnecî'ye göre sonuç vermeyen bu seksen dokuz akîm kıyas dışında ikinci şekilden sonuç veren seksen kipli kıyas mevcuttur. Bu sonuç veren kipli kıyasların sonuç önermesinin kipini belirlemede de bazı kurallara dikkat etmek gerekmektedir. Ona göre ikinci şekilden sonuç veren kipli kıyaslarda sonuç önermesinin kipi mutlak zorunlu ve devamsızlık kaydı dışında küçük öncülün kipine uyar. Mutlak zorunluluk dışında olan zorunlularda ise sonuç önermesinin kipi ortak olana uyar. Şayet öncüllerde devam kaydı varsa sonuç önermesinin kipi bu devam kaydına uyar ve ister yüklemde ister zorunluda nasıl gelirse gelsin devamsızlık kaydına itibar edilmez ve sonuç önermesinin kipinde bu kayıt yer almaz. Aynı şekilde zorunlu kipi öncüllerde olsa bile sonuç önermesinin kipinde zorunlu kipi de yer almaz. Ve bu kurallar gereği ikinci şekilden sonuç veren kipli kıyaslar sonuç önermesinin kipine göre üç gruba ayrılmaktadır. Hûnecî bu grupları şöyle ifade etmiştir:

Bahsi geçen iki durumdaki şartların zorunluluğundan bu şekildeki bileşimlerden çıkan sonucun üç gruba ayrıldığı açıklık kazanmıştır. Onlardan biri iki öncülden birinin mutlak devamlı diğerinin fiilî olmasıya da ikisinden birinin zorunlu diğerinin de herhangi bir önerme olması, ikincisi beşinden birinin- yani iki vücûdî, iki vaktiyye ve genel mutlak-küçük öncül dördünden birinin de- yani iki örfî ve iki şartlı- büyük öncül olması, üçüncüsü de bu dördünden [*vasfiyyât-ı erbeadan*] bir kipli kıyasın birbiriyle oluşturduklarıdır.¹²⁹

İki öncülünden biri mutlak devamlı diğeri fiilî olan veya iki öncülünden biri zorunlu olan birinci gruptaki kipli kıyaslar da; sonuç önermesinin kipi mutlak devamlıdır. Bu grubun sonuç önermesinin kontrol edilmesi yani bir bakıma kıyasın sağlamasının yapılması hulf, iftirâz/varsayma¹³⁰ veya eğer mutlak devamlı ve zorunlu tümel olumsuz ve diğeri öncülde fiilî ise döndürme yöntemi ile yapılır.

Hûnecî, birinci grupta yer alan kiplerle oluşturulan bir kıyasta eğer öncüllerden biri zorunlu ise sonucun da zorunlu olması gerektiğini iddia edenler olduğunu ifade etmiş ve bu iddiaları şu şekilde eleştirmiştir;

¹²⁹ Hûnecî, *Keşfu'l-Esrâr*, s. 295.

¹³⁰ İftirâz yöntemi: İslâm mantık geleneği içinde doğrudan veya dolaylı çıkarım yaparken başvurulan önemli kanıtlama yöntemlerinden biridir. Bu yöntemde göre konunun zâtının (kaplamının) muayyen bir şey (meselâ D) olarak farz edilmesi ve konunun vasfı (içlemi) ile yüklem onun (D'nin) üzerine yüklenmesiyle gerekli olan kanıtlama sağlanmaya çalışılır. Bkz. Kâtibî, *Şemsiyye Risâlesi*, s. 356.

İddia ettiler ki zorunlu öncül zorunlu sonucunu verir. İki öncülü de zorunlu olduğunda bu gerekli değildir. Çünkü bir sıfat iki ayrı tür için mümkün olduğunda ikincisi olmaksızın ikisinden birincisi için bilfiil sabit [olumlanır] olur. Birinci türün ikincisinden zorunlu olarak olumsuzlanması da doğru olur. Ve ikinci tür için bu sıfatın mümkün olmasıyla beraber o, zorunlu olarak bu sığata sahip olana yüklenir. Şayet bu talep edilirse küçük öncül zorunlu olarak ikinci türün onun hâssasına yüklenmesiyle sana açık olan olumlu olur. Ve ikinci tür için bu sıfatın mümkün olmasıyla beraber o bu sığata sahip olandan zorunlu olarak olumsuzlanır.

Ve delil getirdiler ki; iki öncülden biri zorunlu olduğunda diğeri: Eğer zorunluysa, orta terim zorunlu olarak iki taraftan biri için sâbit [olumu] olur ve diğeri taraftan zorunlu olarak olumsuzlanır. Böylece iki taraf arasında zorunlu ayrılık gerekli olur. Eğer zorunlu değilse zorunlunun, zorunlular için sübûtunun [olumlanmanın] zorunlu olması ve zorunlu olmayanlardan olumsuzlanmasının da zorunlu olması zorunluluğundan dolayı; orta terimin zorunluluğunun iki taraftan biri için sübûtu [olumlama] zorunlu ve diğeri taraftan olumsuzlanması da zorunlu olur. Böylece ilk kısma ircâ edilir ve sonucun zorunlu olması lazım gelir. Eğer ikisi içinde muhtemel[ikinci öncülün zorunlu veya zorunlu olmamasına] ise iki zorunlu gerektirenden birinin onu gerektirmesinden dolayı aynı şekildedir.¹³¹

Hûnecî yukarıda iddia edildiği gibi zorunlu öncülün zorunlu sonuç vermediğini, şayet iki öncülden biri zorunlu olduğunda büyük terim ve küçük terimin zâtları arasındaki zorunluluğun olumsuzlanması veya olumlanmasına dair durumların dikkate alınması gerektiğini şöyle ifade eder. “Örneğin orta terimin küçük terimin zâtı için sübûtu [olumlanması] zorunlu ve büyük terimin vasfından değil de zâtından olumsuzlanması zorunludur.”¹³² Ancak Hûnecî’ye göre burada büyük terimin zâtı olmaksızın küçük terimden vasfın olumsuzlanması iddia edilmiştir. Sonuç olarak da iki terimin zâtları dışındaki durumlarda yukarıdaki ifadelerde iddia edildiği gibi sonuç önermesinde zorunlu bir ayrılık söz konusu olmamaktadır.

Birinci gruptaki kipli kıyasların sonuç vermesine dair iddia edilen bir diğeri görüşe göre de, zorunlu ve mutlak devamlı olumsuzu döndürülemeyenlerin en özeli olan vaktiyye ile beraber sonuç vermemektedir. Bundan dolayı da zorunlu ve mutlak devamlının olumsuzu döndürülemeyen yedi kiple yaptığı kipli kıyaslarda sonuç vermemelidir. Hûnecî burada orta terim ve büyük terimden her birinin küçük terimin

¹³¹ Hûnecî, *Keşfu'l-Esrâr*, s. 296- 297.

¹³² Hûnecî, *Keşfu'l-Esrâr*, s. 297.

zâtı için devamlı olmasının ve zâtı var olduğu sürece onun için zorunlu olmasının mümkün olduğunu iddia eder. Hûnecî'ye göre küçük terim kaplamındaki fertlerinden birinin zâtını devamlı olarak gerektirmez. Çünkü küçük terimin zâtı bazı vakitlerde olmayabilir. Ve böyle bir durumda da orta terim bu belirli vakitlerde konunun yokluğundan dolayı küçük terim için zorunlu olarak bazı vakitlerde yok olur. Hûnecî bu noktada ibn Sînâ'ya atıf yapar ve bu konuyla ilgili olarak onun şöyle bir örnek verdiğini söyler:

Her ay tutulmasının rengi zorunlulukla ve devamlı olarak siyahtır. Ve hiçbir göksel cismin rengi terb'i vakti olan belirli bir vakitte zorunlu olarak siyah değildir. Ve her ay tutulmasının rengi zorunlu olarak göksel cisimlerin rengidir [şeklindeki]sözümüzün doğruluğuyla beraberdir. Eğer bu kipli kıyas önermelerde itibar edilen kiplerin en geneli olan genel imkânla talep edilen sonucu vermezse mutlak olarak sonuç vermesi de imkânsız olur.¹³³

Hûnecî ibn Sînâ'ya ait olan bu örneği zikrettikten sonra bu meseleye dair kendi görüşünü uzun uzadıya delillendirerek ortaya koymaya çalışır. Ve bu konuyla ilgili yapacağı delillendirmeler için de öncelikle devam ve zorunlu kiplerinin hangi anlamlarda kullanıldığına açıklık getirir. Ona göre zorunlu ve devamla bu iki kipin ya ezeli anlamı yani mutlak olarak yüklem için sübütununun gerekmesi ve asla ondan herhangi bir vakitte ayrılmaması kastedilir. Ya da bu durumdan daha genel olan zâtî zorunlu veya mutlak devamlı anlamında yani zâtı mevcut olduğu sürece yüklem için zorunlu olması kastedilir. Bu durumda da zâtın olmadığı bazı vakitlerde yüklem için sübütü da olmayabilir. Şayet zorunlu ve devamlı ezeli anlamıyla kullanılmışsa bu kiplerin ister olumlu isterse de olumsuz olan vaktiye kipiyle beraber oluşturdukları kipli kıyas devam kipinde sonuç verir. Şayet zorunlu ve devamlı mutlak anlamlarıyla kullanılmışsalar bu kiplerin vaktiye kipiyle beraber oluşturdukları kipli kıyasla ilgili birkaç durum söz konusudur. Vaktiye eğer olumsuz ise bu kipli kıyasların sonucu devamlı kipinde olmaz. Hûnecî olumsuz vaktiyyenin mutlak zorunlu veya devamlı ile kurduğu kipli kıyasın devamlı sonucunu vermemesini şu şekilde açıklar:

Çünkü vaktiyyede belirli bir vakitte bu vakit zâtın vakitlerinden olsun veya olmasın yüklem konudan olumsuzlanması şart koşulur. Bu durumda da orta terimin devamı ile zâtın var olmasının devamı bakımından ve belirli bir vakitte ondan[zâtın var olmasının

¹³³ Hûnecî, *Keşfu'l-Esrâr*, s. 298.

devamından]olumsuzlanması arasında birbirini olumsuzlama gerçekleşmez. Bundan dolayı da orta terimle küçük terim üzerine verilen hüküm ile ve kendisiyle büyük terim üzerine hükmedilen arasında birbirini olumsuzlama gerçekleşmez. Bundan dolayı da bu kipli kıyas bahsedilen örnekte olduğu gibi devamlı sonucunu vermez. Ancak bu belirli vakit bakımından vaktiyye sonucunu verir.¹³⁴

Zorunlu veya devamlı kipleri mutlak anlamlarıyla kullanılmış ve vaktiyye kipi de olumlu ise bu kiplerin oluşturdukları kipli kıyas devamlı kipinde sonuç verir. Bu durumu da Hûnecî şu şekilde açıklar:

Vaktiyye olumlu olduğunda mutlak belirli bir vakitteki sübûtunun[olumlamanın] zâtın var olduğu vakitlerden belirli bir vakitteki sübûtu[olumlamayı] gerektirmesinden ve bunun zât bakımından devamlı olanın olumsuzlanmasını nefyetmesinden dolayı ve böylece de birbirini olumsuzlamanın küçük terimin sübûtunun aslı ve büyük terimin sübûtunun aslı arasında gerçekleşmesi ve olumsuzlamanın da devamının gerekmesiyle mutlak devamlı sonucunu verir. Ve bunun yolu da hulf ile dir.¹³⁵

Hûnecî'ye göre yukarıda zorunlu veya devamlı kipinin vaktiyye ile kurduğu kıyaslarda dikkat etmemiz gereken bir durum daha söz konusudur ki o da vaktiyyenin hangi anlamda kullanıldığıdır. Vaktiyye yukarıda geçen kıyasların hepsinde *mutlak belirli vakit* anlamında kullanılmıştır. Ancak vaktiyye *konunun var olduğu vakitlerden belirli bir vakit* anlamında daha özel bir yorumla ele alınabilir. Böyle bir durumda da Hûnecî'ye göre zorunlu veya devamlı hangi anlamıyla alınırsa alınsın ya da vaktiyye ister olumlu ister olumsuz olsun bu kiplerle kurulan kıyasların hepsinin sonucu devamlı kipinde olacaktır. Hûnecî'ye göre bu durumlar şu şekilde özetlenebilir:

Özetle zorunlu ve devamlı özel itibârla[ezelî anlamlarıyla]alındığında ve vaktiyye de iki itibârdan [anlamdan] hangisi alınırsa alınsın ya da vaktiyye özel itibârla [anlamıyla] alınsın, zorunlu ve devam da iki itibârdan [anlamdan] hangisi alınırsa alınsın sonuç dâime olur. Vaktiyye de olumlu ya da olumsuz olur.[Zorunlu ve devamlı] eğer genel itibârla [anlamlarıyla] alınırsa ve vaktiyye de genel itibârla [anlamıyla] alınırsa sonuç; olumsuz vaktiyye de vaktiyye olumlu vaktiyyede de dâime olur.¹³⁶

¹³⁴ Hûnecî, *Keşfu'l-Esrâr*, s. 298.

¹³⁵ Hûnecî, *Keşfu'l-Esrâr*, s. 299.

¹³⁶ Hûnecî, *Keşfu'l-Esrâr*, s. 300.

Hûnecî zorunlu veya devamlı kipinin vaktiyye kipiyle oluşturduğu kıyasın sonucunun devam kipinde olup olmamasıyla ilgili tartışmanın doğru olanı tembih sebebiyle uzatıldığını ifade etmektedir. Ona göre İbn Sînâ yukarıda bahsi geçen “*her Ay tutulması rengi zorunlu olarak siyahtır*” önermesini içeren kıyas örneğini genel mutlak kipinin bir türü olan [mutlak] vaktiyye de yani konusu vakitle sınırlandırılmış olan da zikretmiştir. Ve Hûnecî’nin ifadesiyle İbn Sînâ böyle bir kıyasta konu mutlak vaktiyye ise sonucun da vaktiyye olduğuna hükmetmiş ancak vaktiyyenin olumlu ya da olumsuz olduğuna dair herhangi bir açıklama yapmamıştır. Ancak Hûnecî’ye göre İbn Sînâ’nın zikrettiği bu kipli kıyasta konunun zâtı bakımından eğer vaktiyye olumlu küçük öncül ve devam kipi de olumsuz büyük öncül ise sonucun devam kipinde olmasının zorunlu olduğunu belirtmektedir. Daha önce de belirttiğimiz gibi zorunlu ve devamlının vaktiyye ile bir araya gelerek oluşturduğu bu tür kipli kıyaslarda Hûnecî kendi tercih ettiği durumun konu bakımından belirli bir vakitle sınırlandırılmış mutlak vaktiyye olmadığını belirli bir vakit anlamındaki kip bakımından alınan vaktiyye olduğunu belirtmektedir.

Hûnecî’ye göre ikinci şekilden sonuç veren birinci grup kıyaslar yani öncüllerinden biri devamlı kipinde diğer öncülü de fiilî olarak adlandırılan genel ve özel mümkün dışındaki kiplerden herhangi biri olan veya öncüllerinden biri zorunlu diğer öncülün ise hangi kipten olduğunun önemli olmadığı kıyasların sonuç önermesi devam kipinde olacaktır. Bu grup kıyaslara dair örnekler tablo 14’te gösterilmektedir.

Tablo 14

İkinci Şekilde Sonuç Önermesi Devam Kipinde Olan Kipli Kıyaslar

İki Öncülünden Biri Mutlak Devamlı veya Zorunlu Olan Kipli Kıyaslar	
Her C devamlı olarak B'dir. Veya Her C zorunlu olarak B'dir.	Küçük Öncül ←
Hiçbir A devamlı olarak B değildir.	Büyük Öncül ← (Mutlak Devamlı)
Hiçbir A zorunlu olarak B değildir.	Büyük Öncül ←(Mutlak Zorunlu)
Hiçbir A A olduğu sürece devamlı olarak B değildir.	Büyük Öncül ← (Genel Örfi)
Hiçbir A devamlı olmaksızın A olduğu sürece devamlı olarak B değildir	Büyük Öncül ←(Özel Örfi)
Hiçbir A A olduğu sürece zorunlu olarak B değildir.	Büyük Öncül ←(Genel Şartlı)
Hiçbir A zorunlu olmaksızın A olduğu sürece zorunlu olarak B değildir.	Büyük Öncül ←(Özel Şartlı)
Hiçbir A devamlı olmaksızın belirli bir vakitte zorunlu olarak B değildir.	Büyük Öncül ←(Vaktiyye)
Hiçbir A devamlı olmaksızın herhangi bir vakitte zorunlu olarak B değildir.	Büyük Öncül ←(Müntezire)
Hiçbir A mutlak olarak B değildir.	Büyük Öncül ←(Genel Mutlak)
Hiçbir A sürekli olmaksızın mutlak olarak B değildir.	Büyük Öncül ←Devamlı Olmayan Vücûdî
Hiçbir A zorunlu olmaksızın mutlak olarak B değildir.	Büyük Öncül ←Zorunlu Olmayan Vücûdî
Hiçbir C devamlı olarak A değildir.	SONUÇ ←(Mutlak Devamlı)
Sadece Mutlak Zorunlu Kipiyle Mutlak Devamlı Sonucu Veren Kıyaslar	
Her C zorunlu olarak B'dir.	Küçük Öncül ← Büyük Öncül ↓
Hiçbir A genel imkânla B değildir.	Genel Mümkün
Hiçbir A özel imkânla B değildir.	Özel Mümkün
Hiçbir C devamlı olarak A değildir.	SONUÇ Mutlak Devamlı

Kaynak: Hüneçî, *Keşfu'l-Esrâr an Gavâmidî'l-Efkâr*, s. 295-300.

Hûnecî'ye göre ikinci şekil ikinci grupta sonuç veren kipli bir kıyasta; küçük öncül genel mutlak, devamlı olmayan vücûdî, zorunlu olmayan vücûdî, büyük öncülde *vasfiyyât-ı erbeadan* yani iki örfî veya iki şartlıdan biri olursa sonuç önermesinin kipi genel mutlak olur. Çünkü Hûnecî'ye göre ikinci şekilden kipli bir kıyasta öncüllerde varlık kaydı olarak bulunan *devamsızlık kaydı* ve zorunluluk kipine ait hüküm sonuç önermesine geçmemeli ve sonuç önermesinin kipi küçük öncülün kipine uymalıdır. Bu kurallara ek olarak Hûnecî bu öncüllerle kurulan bir kipli kıyasın genel mutlak sonucu vermesi gerektiğini şu ifadelerle açıklamaktadır:

İkinci kısma gelince üç suğrayât- yani iki vücûdî ve genel mutlak dördüyle beraber [*vasfiyyât-ı erbea* ile yani iki örfî veya iki şartlı] genel mutlak sonucunu verir. Onun[sonucun]en genelleri bakımından- küçük öncülü genel mutlak büyük öncülü genel örfî olmak üzere- lüzumu açıktır.[Öncüllerin yer değiştirmesi durumunda] Tersî bakımından eğer örfîye tümel olumsuzsa ve hulf ile sonucun çelişği olan dâime sonucunu vermesi için örfîye olan büyük öncül küçük öncülün çelişği olan dâime ile [bir kıyas oluşturulur] olur.Onun[sonucun] en özelleri bakımından- küçük öncülü devamlı olmayan vücûdî büyük öncülü de özel şartlı olmak üzere- genel mutlaklık üzerine ilaveler gerektirmemektedir. Bu, bu kıyasın bazen zorunluyla beraber doğru olmasıyla açıktır. [Şu]sözümüzde olduğu gibi, “*her insan devamlı olmaksızın uyuyandır. Ve hiçbir uyanık eşek devamlı olmaksızın uyanık eşek olduğu sürece zorunlu olarak uyuyan değildir.*”[Bu kipli kıyasın sonucu olan] “*Hiçbir insan zorunlu olarak uyanık eşek değildir*” sözümüzün doğruluğu ile dir. Ve [bazen de bu, bu kıyasın doğruluğunun] zorunluların hepsinden ve diğer iki devamdan [genel ve özel öfrîden] soyutlanmış olan mutlaklıkla beraber olmasıyla da açıktır. Büyük öncülde[şöyle] söylediğimiz zaman gibi “*hiçbir uyanık olan sürekli olmaksızın uyanık olduğu sürece zorunlu olarak uyuyan değildir. Zorunlulardan ve iki devamdan soyutlanmış genel mutlaklıkla beraber “hiçbir insan uyanık değildir”[sonucu] sözümüzün doğruluğu ile beraberdir. Ve bu da on iki kipli kıyastaki sonucun genel mutlak olmasına delildir.*¹³⁷

Hûnecî'ye göre ikinci gruptan kiplerde küçük öncülün vaktiyye veya münteşire olması durumunda ise sonuç önermesinin kipi şu şekillerde belirlenir; eğer küçük öncül vaktiyye ve büyük öncül de genel veya özel şartlıdan biri ise sonuç önermesinin kipi devam olasılığı olan vaktiyyedir. Şayet küçük öncül vaktiyye ve büyük öncülde genel ve özel örfîden biri ise bu durumda da sonuç önermesinin kipi devam olasılığı olan mutlak vaktiyye olmalıdır. Ancak küçük öncül münteşire büyük öncül de iki şartlıdan

¹³⁷Hûnecî, *Keşfu'l-Esrâr*, s. 302.

biri ise sonuç önermesinin kipi devam olasılığı olan münteşire, büyük öncül iki örfiden biri ise sonuç önermesinin kipi genel mutlak olmalıdır. Bu aşamada Hûnecî'ye göre ikinci şekil ikinci grup kipli kıyas sonuçlarını tablo 15'te şu şekilde ifade edebiliriz.

Tablo 15

İkinci Şekil İkinci Grup Kiplerle Kurulan Bir Kıyasta Sonuç Önermesi

Küçük Öncül Genel Mutlak veya İki Vücûdîden biri Olduğunda Sonuç Önermesinin Kipi		
↓ Küçük Öncül	↓ Büyük Öncül	Sonuç ↓
Her C genel mutlaklıkla B'dir. Her C devamlı olmaksızın B'dir. Her C zorunlu olmaksızın B'dir.	Hiçbir A A olduğu sürece zorunlu olarak B değildir. (Genel Şartlı)	Hiçbir C genel mutlaklıkla A değildir.
	Hiçbir A zorunlu olmaksızın A olduğu sürece zorunlu olarak B değildir.(Özel Şartlı)	
	Hiçbir A devamlı olmaksızın A olduğu sürece devamlı olarak B değildir.(Özel Örfi)	
	Hiçbir AA olduğu sürece devamlı olarak B değildir. (Genel Örfi)	
Küçük Öncülü Vaktiyye veya Münteşire Olan Bir Kıyasın Sonuç kipi		
↓ Küçük Öncül	↓ Büyük Öncül	Sonuç ↓
Her C devamlı olmaksızın belirli bir vakitte zorunlu olarak B'dir. (Vaktiyye)	Hiçbir A A olduğu sürece zorunlu olarak B değildir. Veya Hiçbir A zorunlu olmaksızın A olduğu sürece zorunlu olarak B değildir.	Hiçbir C belirli bir vakitte zorunlu olarak A değildir.
Her C devamlı olmaksızın belirli bir vakitte zorunlu olarak B'dir. (Vaktiyye)	Hiçbir A A olduğu sürece devamlı olarak B değildir. Hiçbir A devamlı olmaksızın A olduğu sürece devamlı olarak B değildir.	Hiçbir C belirli bir vakitte A değildir.
Her C devamlı olmaksızın herhangi bir vakitte zorunlu olarak B'dir. (Münteşire)	Hiçbir A A olduğu sürece zorunlu olarak B değildir. Veya Hiçbir A zorunlu olmaksızın A olduğu sürece zorunlu olarak B değildir.	Hiçbir C herhangi bir vakitte zorunlu olarak A değildir.
Her C devamlı olmaksızın herhangi bir vakitte zorunlu olarak B'dir. (Münteşire)	Hiçbir A A olduğu sürece devamlı olarak B değildir. Veya Hiçbir A devamlı olmaksızın A olduğu sürece devamlı olarak B değildir	Hiçbir C genel mutlaklıkla A değildir.

Kaynak: Hûnecî, *Keşfu'l-Esrâr an Ğavâmidi'l-Efkâr*, s. 302.

Hûnecî'ye göre ikinci şekilden ikinci grupta yer alan genel mutlak, devamlı olmayan vücûdî, zorunlu olmayan vücûdî, vaktiyye ve münteşire kiplerinin vasfa ait dört kip olan genel şartlı, özel şartlı, genel örfî ve özel örfî ile oluşturdukları kipli kıyasın sonucu ya genel mutlak olur. Ya da yukarıda açıklanan kurallar gereği vaktiyye veya münteşire olur. Ancak Hûnecî bu durumu yanlış anlayan bazı kişilerin küçük öncülü genel veya özel mümkün olan ve büyük öncülü de özel şartlı veya özel örfî olan bir kipli kıyasın sonuç önermesinin kipinin genel mutlak olduğunu zannına kapılabileceklerini belirtir ve şöyle der:

Eğer evhamlı bir kimse iki mümkün olan küçük öncül iki şartlı olan büyük öncülle beraber - onun çelişği dâime doğru olursa ondan[hulf ile sonucun çelişği küçük öncül yapılarak] ve özel şartlı olan büyük öncülünden birinci şekilde dâime olan küçük öncül ve özel örfî olan büyük öncülünden bir kıyas lazım gelir. Ve ondan [bu sonuçtan da] daha önce zikredilen kıyas konusunda onun lüzumunu öğrendiğin muhâl/îmkânsızlık lazım gelir [sözüne] dayanarak- genel mutlak sonucunu verir zannına kapılırsa[bu,] kıyastan lâzım gelenle onun öncüllerinin bazısından lâzım geleni ayırmaması sebebiyledir. Ve senin öğrendiğin [gibi] bir önerme başka bir önermeye nispetle ancak [kıyasın öncüllerinin] bazısında değil onda olanın[o kıyastaki öncüllerin] hepsinde vaz' edildiğinde kıyas olur. Ve burada bahsedilen önermede sadece büyük öncülün doğruluğu gerekir. Zira “hiçbir A devamlı olmaksızın A olduğu sürece B değildir” doğru olursa konu olanlardan bir şey için devamlı olarak A olması bahsedilen îmkânsızlığın gerekliliği dışında îmkânsız olur. Ve böylece onun [A'nın] C için devamı îmkânsız olur. – küçük öncülün onunla [büyük öncülle]birlikte doğru olduğu farz edilirse ya da farz edilmezse- aksine küçük öncül onunla birlikte yanlış farz edilirse bu lazım gelir. Ve bununla da bahsedilen şekilde özel olan büyük öncülle beraber sonucun çelişğinin muhâli gerektirmesi, bu açıklamanın kıyasın sonucunun mutlak olmasını gerektirmemesinden dolayı; üç suğrayâtın[küçük öncülü genel mutlak,devamlı olmayan vücûdî, zorunlu olmayan vücûdî olan] iki büyük özelle [büyük öncülü özel şartlı ve özel örfî olanla] sonucunun mutlak olmasının lüzumunu söyleyen herhangi birinin sözünün fesâd/ geçersiz olduğu açıktır.¹³⁸

Hûnecî'ye göre ikinci şekil üçüncü grupta sonuç veren kipli bir kıyasta; eğer her iki öncülde genel veya özel şartlıdan biri ise sonuç önermesinin kipi genel şartlı olmalıdır. Çünkü orta terimin iki taraftan yani büyük ve küçük terimden biri için

¹³⁸Hûnecî, *Keşfu'l-Esrâr*, s. 303.

sübûtu/olumlanması zorunlu ve ikisinden biri içinde olumsuzlanması zorunlu olduğunda iki vasıf arasında zorunlu aykırılık gerekli olur. Burada görüldüğü üzere ikinci şekilden kipli bir kıyasta her iki öncülde de vasıf şartıyla, zorunluluk ortak ise sonuç önermesi de zorunlu kipinde olmaktadır. Ancak daha önce de geçtiği gibi eğer iki öncülde biri için zati zorunluluk söz konusu ise böyle bir kıyasta sonuç önermesinin kipinin mutlak devamlı olduğu da unutulmamalıdır. Hûnecî bu gruptaki bir kıyasta eğer her iki öncülde özel şartlı ise sonuç önermesinin bazen zorunlulukla bazen de özel şartlı olarak doğru olabileceğini aşağıdaki iki kıyas örneğiyle açıklamaya çalışır. *“Her uyuyan insan devamlı olmaksızın uyuyan insan olduğu sürece zorunlu olarak uyuyandır./ Hiçbir uyanık olan eşek devamlı olmaksızın uyanık olan eşek olduğu sürece zorunlu olarak uyuyan değildir.”* Ve bu kipli kıyasın sonuç önermesi de *“hiçbir uyuyan insan zorunlu olarak uyanık olan eşek değildir”* olur. Bazen de *“Her uyuyan insan devamlı olmaksızın uyuyan insan olduğu sürece zorunlu olarak uyuyandır./Hiçbir uyanık olan devamlı olmaksızın uyanık olduğu sürece zorunlu olarak uyuyan değildir”*. Şayet bu kıyastaki büyük öncül doğru olursa bu kipli kıyasın sonuç önermesi olan *“hiçbir uyuyan insan devamlı olmaksızın uyuyan insan olduğu sürece zorunlu olarak uyanık olan değildir”* olabilir. Ancak ikinci şekilden kipli kıyaslarda devamsızlık kaydı hangi öncülde olursa olsun sonuç önermesine aktarılmamaktadır. Ve bu nedenle de Hûnecî’ye göre her iki öncülü de zâti zorunlu olan bir kipli kıyasta sonuç önermesi nasıl zâti zorunluya tabi değilse her iki öncülü özel şartlı olan bir kipli kıyasta da her iki öncülde ortak olan devamsızlık kaydına da tabi değildir.

Hûnecî’ye göre iki şartlıyla iki örfî arasında veya iki örfî arasında kurulan bir kipli kıyasta da sonuç önermesinin kipi genel örfî olmalıdır. Ancak Hûnecî’ye göre isabetli olması uzak olan bir görüşe göre de; örfî ve şartlı ile kurulan bir kipli kıyasta sonuç önermesinin kipinin örfî veya şartlı olması tartışmalıdır. Hûnecî bu durumu şu şekilde ifade etmektedir. *“...bil ki iki şartlıda sonucun yüklemi vasıf şartıyla zât için zorunlu olan değil, konunun vasfı için zorunlu olan genel şartlı olması[bize göre] kesindir. İkinci itibâr dolayısıyla şartlı olduğunda onun sonucu bakımından şartlı veya örfî olan bu[durum] tartışmalıdır.”*¹³⁹(Bkz. tablo 16)

¹³⁹ Hûnecî, *Keşfu'l-Esrâr*, s. 305.

Tablo 16

İkinci Şekil Üçüncü Grup Kiplerle Kurulan Bir Kipli Kıyasta Sonuç Önermesi

↓ Küçük Öncül	↓ Büyük Öncül	↓ Sonuç
Her C C olduğu sürece zorunlu olarak B'dir. Her C zorunlu olmaksızın C olduğu sürece zorunlu olarak B'dir. (Genel veya özel şartlı)	Hiçbir A A olduğu sürece zorunlu olarak B değildir. Veya Hiçbir A zorunlu olmaksızın A olduğu sürece zorunlu olarak B değildir. (Genel veya özel şartlı)	Hiçbir C C olduğu sürece zorunlu olarak A değildir. (Genel şartlı)
Her C C olduğu sürece zorunlu olarak B'dir. Her C zorunlu olmaksızın C olduğu sürece zorunlu olarak B'dir. (Genel veya özel şartlı)	Hiçbir A A olduğu sürece devamlı olarak B değildir. Hiçbir A devamlı olmaksızın A olduğu sürece devamlı olarak B değildir. (Genel veya özel örfi)	Hiçbir C C olduğu sürece devamlı olarak A değildir. (Genel örfi)
Her C C olduğu sürece devamlı olarak B'dir. Her C devamlı olmaksızın C olduğu sürece devamlı olarak B'dir.		

Kaynak: Hûnecî, *Keşfu'l-Esrâr an Gavâmidî'l-Efkâr*, s. 303–305.

Birinci şekilde olduğu gibi ikinci şekilden de dört darb/moddan oluşan yüz altmış dokuz geçerli kıyasa on üç kip eklenerek oluşturulan kipli kıyaslardan Hûnecî'ye göre seksen dokuz tane sonuçsuz ve seksen tane de sonuç veren geçerli kipli kıyas meydana gelir. Bu kipli kıyaslar hakkında on üçüncü yüzyıl ve sonrasında görebildiğimiz kadarıyla bazı görüş ayrılıkları söz konusudur. Bu görüş ayrılıklarından biri mümkün kipli önermenin hangi kiplerle sonuç verdiğidir. Hûnecî'ye göre bu kip sadece mutlak zorunlu kipiyle dâime sonucunu verir. Ancak Hûnecî sonrası dönemde mesela Şemsüddîn es-Semerkandî'nin *Kıstâsu'l-Efkâr* adlı eserinde olduğu gibi mümkün kipi mutlak zorunlu veya büyük öncülü vasıf şartına bağlı zorunlu olan şartlı bir kip olduğunda da sonuç vermektedir.¹⁴⁰ Bu görüş ayrılıkları sebebiyle de sonuç veren ve vermeyen kipli kıyasların sayısının âlimlere göre farklı olabildiğini hatırd tutarak ikinci şekil kipli kıyasları Hûnecî'nin çok kısa olarak ifade ettiği şu sözleriyle nihayete erdirebiliriz:

(...) bundan öğrendin ki bu kıyas ne mutlak zorunlu ne de kendisinde devamsızlığa itibâr edilen önerme sonucu verir. Aksine ondaki sonuç ya birinci kısımda olduğu gibi dâime ya ikinci

¹⁴⁰ Bkz. Şemsüddîn es-Semerkandî, *Kıstâsu'l-Efkâr*, s.358.

kısımda olduğu gibi genel mutlak ve mutlak vaktiyye ya da üçüncü kısımda olduğu gibi genel örfi ve genel şartlıdır.¹⁴¹

2.2.3. Üçüncü Şekil

Üçüncü şekilden bir kıyasın sonuç vermesi için üç şart söz konusudur. Bu şartların ikisi kıyasın nitelik ve niceliğiyle diğeri de kıyasın kipiyle ilgilidir. Bu şartları şöyle ifade edebiliriz. Üçüncü şekilden bir kıyasta küçük öncül olumlu olmalı ve iki öncülden biri tümel olmalıdır. Bu iki şarta bağlı olarak bu şekilden altı geçerli darb/mod meydana gelmektedir. Kısaca bu darblar/modlar “*Darapti, Felapton, Datisi, Disamis, Ferison, Bocardo*” olarak ifade edilirler. Üçüncü şekilden bir kıyasın geçerli olması için gereken üçüncü şart ise kıyasın öncüllerinin kipi zikredildiği zaman ortaya çıkar. Diğer iki şekilde olduğu gibi üçüncü şekilden bir kıyasın kipiyle ilgili bu şart da göz ardı edildiğinde kipli bir kıyas sonuç vermez ve *akîm/sonuçsuz* olarak nitelendirilir. Üçüncü şekilden bir kıyasın kipiyle ilgili olarak Hûnecî'nin de zikrettiği bu şart birinci şekilde olduğu gibi küçük öncülün fiilî olmasıdır. Bu kural birinci şekilden kipli bir kıyasın da geçerli olma şartı olduğundan Hûnecî burada üçüncü şekilden sonuç vermeyen kipli kıyasları tekrar inceleme gereği duymaz ve bu konunun birinci şekilde derinlemesine incelendiğini belirtir. Birinci şekilden kipli bir kıyasta küçük öncülün fiilî olması demek bu kıyastaki küçük öncülün genel veya özel mümkünden biri olmaması anlamında idi. Ve eğer küçük öncül bu iki mümkünden biri ise böyle bir kipli kıyas sonuç vermez ve *akîm* olarak nitelendirilirdi. Bu sebeple de iki mümkün kipin diğer on bir kiple oluşturduğu yirmi altı kıyas sonuç vermediği için geçerli olmamaktadır. Bu şeklin sonuç vermeyen kıyasları tablo 17'de olduğu gibidir.

¹⁴¹Hûnecî, *Keşfu'l-Esrâr*, s. 305.

Tablo 17

Üçüncü Şekilde Sonuç Vermeyen Kipli Kıyaslar

Büyük Öncül	Küçük Öncül	Sonuç
Zorunlu	Genel Mümkün /Özel Mümkün	Sonuç Vermez
Dâime	Genel Mümkün /Özel Mümkün	Sonuç Vermez
Genel Şartlı	Genel Mümkün /Özel Mümkün	Sonuç Vermez
Özel Şartlı	Genel Mümkün /Özel Mümkün	Sonuç Vermez
Genel Örfî	Genel Mümkün /Özel Mümkün	Sonuç Vermez
Özel Örfî	Genel Mümkün /Özel Mümkün	Sonuç Vermez
Genel Mutlak	Genel Mümkün /Özel Mümkün	Sonuç Vermez
Devamlı olmayan Vücûdî	Genel Mümkün /Özel Mümkün	Sonuç Vermez
Zorunlu olmayan Vücûdî	Genel Mümkün /Özel Mümkün	Sonuç Vermez
Müntezire	Genel Mümkün /Özel Mümkün	Sonuç Vermez
Vaktiyye	Genel Mümkün /Özel Mümkün	Sonuç Vermez
Genel Mümkün	Genel Mümkün /Özel Mümkün	Sonuç Vermez
Özel Mümkün	Genel Mümkün /Özel Mümkün	Sonuç Vermez

Kaynak: Hûnecî, *Keşfu'l-Esrâr an Gavâmidî'l-Efkâr*, s. 306.

Hûnecî'ye göre üçüncü şekilden sonuç veren kipli kıyaslarda ise sonuç önermesinin kipinin belirlenmesinde büyük öncül önemli bir işleve sahiptir. Zira eğer büyük öncül *vasfiyyât-ı erbea* olarak nitelenen iki şartlı ve iki örfinin dışında kalan dokuz kipten herhangi biri ise sonuç önermesinin kipi birinci şekilde olduğu gibi büyük öncüle tabi olur ve büyük öncülün kipi ne ise sonuç önermesinin kipi de o olur. Ancak büyük öncül *vasfiyyât-ı erbeadan* herhangi biri olursa bu durumda da sonuç önermesinin kipi devamsızlık kaydı dışında küçük öncülün döndürmesine tabi olur. Böylece birinci durum gereği doksan dokuz kipli kıyas büyük öncüle ve ikinci durum gereği de kırk dört kipli kıyas küçük öncülün döndürmesine tabi olmaktadır. Hûnecî bu kipli kıyasların her birinin döndürme, hulf ve iftirâz/varsayma yolu ile sıhhatinin kontrol edilebileceğini yani bir nevi üçüncü şekilden bir kipli kıyasın bu yollardan biri ile sağlamasının yapılabileceğini ifade etmektedir.

Hûnecî'ye göre her ne kadar üçüncü şekil kipli kıyaslar birinci şekil kipli kıyaslara her ikisinde de bulunan ortak şart sebebiyle benzese de birinci şekil kipli kıyasların sonuç önermesiyle üçüncü şekil kipli kıyaslardaki sonuç önermesi arasında herhangi bir fark olmadığı söylenemez. Ve ona göre, bu iki şekilden kipli kıyasların sonuç önermesi arasında fark olmadığını iddia eden bir kişinin de sahip olduğu bu görüş

isabetli değildir. Çünkü büyük öncülü *vasfiyyât-ı erbeadan* her hangi biriyle kurulan kipli bir kıyas sadece nadir durumlarda birinci şekil kipli kıyaslarla benzerlik göstermektedir. Hûnecî'nin üçüncü şekil kipli kıyaslarla ilgili eleştirdiği bir diğer iddia da ikinci kısımda yani büyük öncülü *vasfiyyât-ı erbeadan* olan kipli kıyasların sonuç önermesi ile ilgilidir. Zira bu iddiaya göre bu ikinci kısımda yer alan kiplerle kurulan bir kıyasya genel mutlak ya da devamlı olmayan vücûdî sonucunu vermelidir. Hûnecî ise bu ikinci kısımda yer alan ve büyük öncülü *vasfiyyât-ı erbea* olan kipli kıyasların sonuç önermesinin mutlak hîniyye ve devamlı olmayan hîniyye olduğunu iddia etmektedir.¹⁴² Ancak görebildiğimiz kadarıyla Hûnecî sonrası dönemde bu konuda da bazı farklılıklar ve görüş ayrılıkları söz konusudur. Bu görüş ayrılıklarından biri de üçüncü şekilden kipli bir kıyasın büyük öncülü *vasfiyyât-ı erbeadan* biri olduğunda ve küçük öncülü de genel mutlak, devamlı olmayan vücûdî, zorunlu olmayan vücûdî, vaktiyye veya münteşireden biri olduğu zaman ortaya çıkmaktadır. Ve görebildiğimiz kadarıyla Hûnecî sonrası dönemde genel kabul gören görüş yukarıdaki kiplerle oluşan bir kıyasın sonucunun ya genel mutlak ya da devamlı olmayan vücûdî olduğudur.¹⁴³

Üçüncü şekilden sonuç veren kipli kıyaslarla ilgili tablolara geçmeden önce belirtmemiz gereken bir husus söz konusudur. Bu husus da Hûnecî'nin üçüncü şekilden kipli kıyaslar konusunu oldukça kısa ve öz olarak ele almasıdır. Zira Hûnecî üçüncü şekilden kipli kıyasları diğer iki şekilde yaptığı gibi detaylı bir açıklamaya tabi tutmamakta ve hangi kipin hangi kiple mutlak hîniyye veya devamlı olmayan hîniyye olduğu üzerinde bile durmamaktadır. Bu nedenle de biz burada Hûnecî'nin kipli önermelerin düz döndürmesi ile ilgili ortaya koyduğu görüşlerini dikkate alarak bir tablo oluşturmaya çalışacağız. Üçüncü şekilden sonuç veren kipli kıyaslara ait iki durum tablo 18 ve tablo 19'da gösterilmektedir.

¹⁴² Hûnecî, *Keşfu'l-Esrâr*, s. 306.

¹⁴³ Bkz. Şemsüddîn es-Semerkandî, *Kıstâsu'l-Efkâr*, s.358.

Tablo 18

Üçüncü Şekilde Sonuç Önermesi Büyük Öncüle Göre olan Kipli Kıyaslar

Vaktiyye	Müntezire	Özel Mümkün	Genel Mümkün	Zorunlu Olmayan Vücûdî	Devamlı Olmayan Vücûdî	Genel Mutlak	Mutlak Devamlı	Mutlak Zorunlu	Büyük Öncül ← Küçük Öncül ↓
Vaktiyye	Müntezire	Özel Mümkün	Genel Mümkün	Zorunlu Olmayan Vücûdî	Devamlı Olmayan Vücûdî	Genel Mutlak	Mutlak Devamlı	Mutlak Zorunlu	Mutlak Zorunlu
Vaktiyye	Müntezire	Özel Mümkün	Genel Mümkün	Zorunlu Olmayan Vücûdî	Devamlı Olmayan Vücûdî	Genel Mutlak	Mutlak Devamlı	Mutlak Zorunlu	Mutlak Devamlı
Vaktiyye	Müntezire	Özel Mümkün	Genel Mümkün	Zorunlu Olmayan Vücûdî	Devamlı Olmayan Vücûdî	Genel Mutlak	Mutlak Devamlı	Mutlak Zorunlu	Genel Mutlak
Vaktiyye	Müntezire	Özel Mümkün	Genel Mümkün	Zorunlu Olmayan Vücûdî	Devamlı Olmayan Vücûdî	Genel Mutlak	Mutlak Devamlı	Mutlak Zorunlu	Devamlı Olmayan Vücûdî
Vaktiyye	Müntezire	Özel Mümkün	Genel Mümkün	Zorunlu Olmayan Vücûdî	Devamlı Olmayan Vücûdî	Genel Mutlak	Mutlak Devamlı	Mutlak Zorunlu	Zorunlu Olmayan Vücûdî
Vaktiyye	Müntezire	Özel Mümkün	Genel Mümkün	Zorunlu Olmayan Vücûdî	Devamlı Olmayan Vücûdî	Genel Mutlak	Mutlak Devamlı	Mutlak Zorunlu	Müntezire
Vaktiyye	Müntezire	Özel Mümkün	Genel Mümkün	Zorunlu Olmayan Vücûdî	Devamlı Olmayan Vücûdî	Genel Mutlak	Mutlak Devamlı	Mutlak Zorunlu	Vaktiyye
Vaktiyye	Müntezire	Özel Mümkün	Genel Mümkün	Zorunlu Olmayan Vücûdî	Devamlı Olmayan Vücûdî	Genel Mutlak	Mutlak Devamlı	Mutlak Zorunlu	Genel Şartlı
Vaktiyye	Müntezire	Özel Mümkün	Genel Mümkün	Zorunlu Olmayan Vücûdî	Devamlı Olmayan Vücûdî	Genel Mutlak	Mutlak Devamlı	Mutlak Zorunlu	Özel Şartlı
Vaktiyye	Müntezire	Özel Mümkün	Genel Mümkün	Zorunlu Olmayan Vücûdî	Devamlı Olmayan Vücûdî	Genel Mutlak	Mutlak Devamlı	Mutlak Zorunlu	Genel Örfi
Vaktiyye	Müntezire	Özel Mümkün	Genel Mümkün	Zorunlu Olmayan Vücûdî	Devamlı Olmayan Vücûdî	Genel Mutlak	Mutlak Devamlı	Mutlak Zorunlu	Özel Örfi

Kaynak: Hüneçî, *Keşfu'l-Esrâr an Gavâmidî'l-Efkâr*, s. 306.

Tablo 19

Üçüncü Şekilde Sonuç Önermesi Küçük Öncülün Döndürmesine Göre olan Kipli Kıyaslar

↓ Küçük Öncül	↓ Büyük Öncül	Sonuç ↓
<p>Her B zorunlu olarak C dir. Her B devamlı olarak C dir. Her B B olduğu sürece devamlı olarak C dir. Her B devamlı olmaksızın B olduğu sürece devamlı olarak C dir Her B B olduğu sürece zorunlu olarak C dir. Her B zorunlu olmaksızın B olduğu sürece zorunlu olarak C dir. Her B devamlı olmaksızın belirli bir vakitte zorunlu olarak C dir. Her B devamlı olmaksızın herhangi bir vakitte zorunlu olarak C dir. Her B mutlak olarak C dir. Her B devamlı olmaksızın mutlak olarak C dir. Her B zorunlu olmaksızın mutlak olarak C' dir.</p>	<p>Her B B olduğu sürece zorunlu olarak A dır. Veya Her B B olduğu sürece devamlı olarak A dır. (Genel şartlı veya Genel Örfi)</p> <p>Her B zorunlu olmaksızın B olduğu sürece zorunlu olarak A dır. Veya Her B devamlı olmaksızın B olduğu sürece devamlı olarak A dır (Özel Şartlı veya Özel Örfi)</p>	<p>Bazı C C olduğu anlarda A dır. (Mutlak Hîniyye)</p> <p>Bazı C C olduğu anlarda devamlı olmaksızın A dir. (Devamlı olmayan Hîniyye)</p>

Kaynak: Hünecî, *Keşfu'l-Esrâr an Ğavâmidi'l-Efkâr*, s. 306.

2.2.4. Dördüncü Şekil

Hûnecî'ye göre dördüncü şekilden¹⁴⁴ bir kıyasın sonuç vermesi için beş şart söz konusudur. Bu şartlardan ikisi dördüncü şekilden bir kıyasın niteliği ve niceliğiyle diğer üçü de dördüncü şekilden bir kıyasın kipiyle ilgilidir. Kıyasın niteliği ve niceliği ile ilgili olan iki şarttan biri; küçük öncülün tikel olumlu olması dışında iki özelliğin yani olumsuzluk ve tikelliğin dördüncü şekilden bir kıyasın öncüllerinde bir araya gelmemesidir. İkinci şart ise bu birinci şartın devamı niteliğindedir. Ve bu ikinci şarta göre de küçük öncül her ne zaman tikel olumlu olursa bu kıyasın büyük öncülü de tümel olumsuz olmalıdır.¹⁴⁵Bu iki şarta bağlı olarak bu şekilden beş geçerli darb/mod meydana gelmektedir.¹⁴⁶ Kısaca bu darblar/modlar "*Bramantip, Dimaris, Camenes, Fesape, Fresison* "olarak ifade edilirler. Dördüncü şekilden bir kıyasın geçerli olması için gereken diğer üç şart ise kıyasın öncüllerinin kipi zikredildiği zaman ortaya çıkar. Dördüncü şekilden bir kıyasın kipiyle ilgili olarak Hûnecî'nin zikrettiği bu şartları şöyle ifade edebiliriz; mümkün kipler yani genel ve özel mümkün bu şekilde ne büyük öncülde ne de küçük öncülde kullanılmaz. Bu şekilden kıyaslarda kullanılan olumsuzlar döndürülebilir olmalıdır. Ve son olarak da bu şekilden oluşan kıyaslarda küçük öncülü dâime olan veya büyük öncülü de döndürülebilen kipler dışındaki kıyaslarda küçük öncül olumsuz olamaz. Diğer üç şekilde olduğu gibi dördüncü şekilden bir kıyasın kipiyle ilgili bu şartlar da göz ardı edildiğinde kipli bir kıyas sonuç vermez ve *akîm/sonuçsuz* olarak nitelendirilir. Hûnecî'ye göre kıyasın kipiyle ilgili olan bu şartlar göz ardı edildiğinde ortaya çıkan sonuçsuz kıyasları şu şekilde açıklayabiliriz. Birinci

¹⁴⁴Hûnecî dördüncü şeklin; tabilikten uzak olması, birinci şekle döndürülmesi için birçok işlem gerektirmesi gibi sebeplerle mütekaddimûn mantıkçılar olarak zikredilen Fârâbî ve İbn Sînâ tarafından işlevsiz sayıldığını ve mütekaddimûn mantıkçıların sadece diğer üç şekilden kurulan kıyaslarla yetindiklerini ifade etmiştir. Ancak Hûnecî, diğer iki şekilde yani ikinci ve üçüncü şekilde zikredilen faydaların dördüncü şekil için de geçerli olduğunu belirtmektedir. Ve o, bu sebeple de bu konuda müteahhirûnun dördüncü şeklin kullanılmasına dair görüşüne tâbi olduğunu ifade etmektedir. Bkz. Hûnecî, *Keşfu'l-Esrâr*, s. 248.

¹⁴⁵Hûnecî bazı insanların dördüncü şekilden bir kıyasın geçerli olması için bu şekilden bir kıyasın niteliği ve niceliğiyle ilgili beş kural zikrettiklerini belirtir. Bu kurallar; tikel olumsuzun kullanılmaması ve ne iki olumsuzdan ne iki tikelden ne küçük öncülü olumsuz ve büyük öncülü tikel olandan ne de küçük öncülü tikel olumlu ve büyük öncülü tümel olumludan bir kıyas kurulmasıdır. Ancak ona göre bu beş kurala kendisinin bahsettiği iki kuraldan ulaşılabilir. Bkz. Hûnecî, *Keşfu'l-Esrâr*, s. 264–265.

¹⁴⁶İslam mantık geleneği içinde dördüncü şeklin sekiz darbu olduğuna dair bir görüş de mevcuttur. Zira Kâtibî ve Esrûddîn Ebherî de klasik mantığa dair eserlerinde dördüncü şeklin sekiz darbindan bahsetmektedirler ve Kâtibî'ye göre dördüncü şeklin beş darbına ilave edilen bu üç darp ilk defa üstat allâme Esrûddîn Ebherî tarafından ortaya atılmıştır. Bkz. Kâtibî, *Şemsiyye Risâlesi*, s. 391.

şartın yani mümkün öncüllerin ister olumlu ister olumsuz olsun veya ister bu mümkün kipli öncül, büyük öncül olsun ister küçük öncül olsun hiçbir durumda kullanılmamasına dair şart dikkate alınmadığında bu mümkün kiple oluşan kırk sekiz kipli kıyas akîm/sonuçsuz olur. Hûnecî mümkün kiplerin bu kıyasta niçin sonuç vermediğini şu sözlerle dile getirir. Mümkün kipler eğer olumsuz ise bu durum ikinci şarta da belirtildiği gibi dördüncü şekilden bir kipli kıyasta kullanılan olumsuzların döndürülmesiyle ilgilidir. Ve bilindiği gibi mümkün olumsuz kipler döndürülemez ve bu nedenle de bu şekilde mümkün olumsuz kiplerle kurulan bir kipli kıyas sonuç vermez. Olumlu olan mümkün kiplerde ise Hûnecî'ye göre bu şekilde de büyük öncülün durumu birinci şekilde mümkün kipli küçük öncülün durumunda olduğu gibidir. Bu şekilde mümkün kipli küçük öncülün kullanılmamasını incelediğimizde de Hûnecî bu durumu şu şekilde açıklamaktadır;

Birbirinden ayrı iki türden birine özgü olan özelliğin diğeri için olması mümkün olabilir. Ve bu özellik imkânla diğeri türün faslı üzerine yüklenildiğinde ve olumlu büyük öncülde onun faslı zorunlulukla bu tür üzerine yüklenildiğinde veya bu fasıl zorunlulukla birinci türden olumsuzlandığında birincide bu diğeri türün bu özellik üzerine yüklenmesi gerekmez. Ve ne de ikincisinde birinci türün ondan olumsuzlanması gerekmez. Sen konunun örneklerini öğrenmiştin. Bundan dolayı da mümkünlerin bu şeklin kıyaslarında kullanılmasının caiz olmaması kanıtlanmıştır.¹⁴⁷

Hûnecî'den aktardığımız bu paragrafın daha iyi anlaşılması için ihtiyaç duyduğumuz örneklere Hûnecî sonrası eserlerde rastlayabiliriz. Bunlardan biri Şemsüddîn es-Semerkandî tarafından kaleme alınan ve on üçüncü yüzyıl sonrasında da önemli mantık eserlerinden biri olan *Kıstâsu'l-Efkâr*'dır. Bu eserdeki kıyas örneği şu şekildedir. “ *Her zenci imkân ile beyazdır./Her kâtip zenci zorunlu olarak zencidir.* ”¹⁴⁸ Bu kıyas sonuçsuz olmakla beraber “ *bazı beyazlar zorunlu olarak veya mümkün olarak kâtip zencidir*” olur. Bu birinci şart sebebiyle dördüncü şekilden sonuç vermeyen kıyaslar tablo 20'de gösterilmiştir.

Dördüncü şekilden kipli bir kıyas kurulması için gereken ikinci şartın yani bu şekilde kullanılan olumsuz öncüllerin, olumsuzu döndürülebilen kiplerden olmasının

¹⁴⁷ Hûnecî, *Keşfu'l-Esrâr*, s. 307.

¹⁴⁸ Şemsüddîn es-Semerkandî, *Kıstâsu'l-Efkâr*, s.372.

göz ardı edilmesi durumunda da bu şekilden oluşan kıyaslar *akîm/sonuçsuz* olur. İkinci şart dördüncü şekilden kipli kıyasların üçüncü, dördüncü ve beşinci darbında geçerlidir. Çünkü bu şekildeki ilk iki darp olumlu öncüllerden meydana gelmektedir. İkinci şartın dikkate alınmadığı durumlarda her üç darptan elli beş *akîm/sonuçsuz* kıyas oluşur. Zira üçüncü darbin küçük öncülü, dördüncü ve beşinci darbin büyük öncülü tümel olumsuzdur ve bu tümel olumsuzlardan yedisi olumsuzu döndürülemeyen kiplerendir. Bu yedi kipten genel ve özel mümkün ilk şart dolayısıyla zaten elenmişti. Geriye kalan beş kiplin genel ve özel mümkün olanlar dışındaki on bir kiple oluşturdukları elli beş kıyas da bu ikinci şart sebebiyle sonuç vermemektedir Ancak üçüncü darp söz konusu olduğunda dördüncü şekilden kipli kıyaslar için zikredilen üçüncü şartı da dikkate almamız gerekmektedir. Çünkü bu şart aslında sadece üçüncü darptan kipli kıyaslarla ilgilidir. Üçüncü şartı açıklarken bu duruma tekrar dönüleceği için şimdilik bu durumu hatırla tutmamız yeterlidir. Hûnecî dördüncü şekilden kipli bir kıyas kurulurken dikkate alınması gereken şartlardan biri olan bu ikinci şartın ihmali sonucunda oluşan kipli kıyasın sonuç vermemesini olumsuzu döndürülemeyen kiplerin en özeli olan vaktiyye üzerinden açıklamaktadır. Ona göre olumsuz vaktiyye kipli bir öncülün aynı şekilde on üç kiplin en özellikleri olan zorunlu veya özel şartlı ile beraber kurduğu bir kıyas olumsuz vaktiyye ister büyük öncül ister küçük öncül olsun sonuç vermez. Çünkü vaktiyye küçük öncül olduğunda ve zorunlu kipinde olan büyük öncülle bir kıyas oluşturduğunda ortaya Hûnecî'nin ifadeleriyle şöyle bir durum çıkmaktadır:

*(...)Bir şeye özgü ayrık hâssa kendisinden devamlı olmaksızın zorunlu olarak herhangi bir vakitte olumsuzlandığında sonra bu şey faslı üzerine zorunlu olarak yüklendiğinde şeyin faslının hâssasından olumsuzlanması mümkün olmaz. Ve bundan dolayı onun özel şartlı olan büyük öncülle kurduğu kıyasta da sonuç vermediği bilinir.*¹⁴⁹

Hûnecî olumsuz vaktiyye büyük öncül, zorunlu kipinde olanın da küçük öncül olması durumunda bu kıyasın sonuç vermemesini de benzer ifadelerle açıklamaktadır. Çünkü bir şeyin hâssasına zorunlu olarak yüklenmesi ve bu hâssanın o şeyden herhangi bir vakitte olumsuzlanması durumunda aslında o şey kendisinden olumsuzlanmış olur ki böyle bir durum imkânsızdır. Küçük öncül özel şartlı olduğunda da aynı şekilde kipli kıyas sonuç vermemektedir. İkinci şart dikkate alındığında elenen sonuçsuz kipli

¹⁴⁹Hûnecî, *Keşfu'l-Esrâr* s. 308.

kıyaslar tablo 21’de gösterilmektedir. Ancak ikinci ve üçüncü şart birbirleriyle iç içe olduğu için bu tabloda önce her üç darp için sonuç vermeyen kipli kıyasları dikkate aldık. Daha sonra da tablo 21’in devamında da sadece üçüncü darpla ilgili olan ve aşağıda açıklamasını yaptığımız üçüncü şart gereği sonuç vermeyen kıyasları göstermeye çalıştık.

Dördüncü şekilden bir kipli kıyasın sonuç vermesi için dikkat edilmesi gereken son şartın yani küçük öncülün dâime olması veya büyük öncülün olumsuzu döndürülebilir kiplerden herhangi biri olması dışında bu şekilden oluşan kıyaslarda küçük öncülün olumsuz olmaması durumu göz ardı edildiğinde de oluşan bu kipli kıyaslar sonuç vermemektedir. Dördüncü şekilden bir kıyasın beş darbından sadece üçüncü darbında küçük öncül tümel olumsuzdur. Bu sebeple de bu üçüncü şart bir açıdan sadece üçüncü darpla ilgili olmaktadır. Ve bu şarta göre de iki durum söz konusudur. Ya küçük öncül dâime olmalı ki diğer kaynaklardan da doğruladığımız kadarıyla dâimedan kasıt kipi mutlak zorunlu veya mutlak devamlı olmasıdır. Ya da büyük öncül olumsuz döndürülebilir kiplerden olmalıdır. Çünkü küçük öncül olumsuz olduğu için zaten ikinci şart gereği olumsuzu döndürülebilir altı kipten biri olmalıdır. Ve bu şarta ek olarak üçüncü şart gereği de küçük öncül bu altı kipten zorunlu ve devamlı dışında kalan genel şartlı, özel şartlı, genel örfi ve özel örfiden biri olur ve büyük öncül de olumsuz döndürülemez yedi kipten biri olursa bu kipli öncüllerden oluşan kıyaslar sonuç vermeyecektir. Hûnecî bu durumu da kipli kıyasların en özellikleri olan ve küçük öncülü olumsuz özel şartlı büyük öncülü de olumlu vaktiyye ile oluşan bir kıyasın sonuç vermemesiyle şu şekilde açıklamaktadır:

O sonuçsuz/akîmdir. Çünkü bir türün birbirinden ayrı ve ayrılabilen iki hâssası [Semerkandî burada Ayın tutulma ve ışık verme özelliklerini vermiştir]olduğu zaman ikincisinin devamlı olmaksızın vasıf bakımından zorunlu olarak birincisinden olumsuzlanması doğru olur. Bu türün ikinci hâssasından olumsuzlanmasının imkânsızlığıyla beraber birincisinin devamlı olmaksızın herhangi bir vakitte zorunlu olarak tür üzerine yüklenmesi de doğru olur.¹⁵⁰

Hûnecî’ye göre sadece küçük öncülü tümel olumsuz olan üçüncü darptan oluşan ve üçüncü şart gereği sonuç vermeyen yirmi kipli kıyas vardır. Ve toplamda

¹⁵⁰ Hûnecî, *Keşfu'l-Esrâr*, s. 310.

ikinci ve üçüncü şart gereği üçüncü darptan sonuç vermeyen yetmiş beş akîm kipli kıyas elenmektedir.(Bkz. Tablo 20 ve 21)

Tablo 20

Dördüncü Şekilde Birinci Şart Gereği Sonuç Vermeyen Kipli Kıyaslar

Küçük Öncülü Genel veya Özel Mümkün Olan Kipli Kıyaslar		
↯ Büyük Öncül	↯ Küçük Öncül	↯ Sonuç
Mutlak Zorunlu	Genel Mümkün Özel Mümkün	Sonuç Vermez
Mutlak Devamlı		
Genel Şartlı		
Özel Şartlı		
Genel Örfî		
Özel Örfî		
Genel Mutlak		
Devamlı olmayan Vücûdî		
Zorunlu olmayan Vücûdî		
Müntezîre		
Vaktiyye		
Genel Mümkün		
Özel Mümkün		
Büyük Öncülü Genel veya Özel Mümkün Olan Kipli Kıyaslar		
Genel Mümkün Özel Mümkün	Mutlak Zorunlu	Sonuç Vermez
	Mutlak Devamlı	
	Genel Şartlı	
	Özel Şartlı	
	Genel Örfî	
	Özel Örfî	
	Genel Mutlak	
	Devamlı olmayan Vücûdî	
	Zorunlu olmayan Vücûdî	
	Müntezîre	
	Vaktiyye	

Kaynak: Hûnecî, *Keşfu'l- Esrâr an Gavâmidî'l- Efkâr*, s. 307.

Tablo 21

Dördüncü Şekilde İkinci ve Üçüncü Şart Gereği Sonuç Vermeyen Kipli Kıyaslar

Dördüncü ve Beşinci Darptan Olan Kipli Kıyaslar		
↳ Küçük Öncül	↳ Büyük Öncül	↳ Sonuç
Mutlak Zorunlu	Genel Mutlak Devamlı olmayan Vücûdî Zorunlu olmayan Vücûdî Müntehire Vaktiyye	Sonuç Vermez
Mutlak Devamlı		
Genel Şartlı		
Özel Şartlı		
Genel Örfî		
Özel Örfî		
Genel Mutlak		
Devamlı olmayan Vücûdî		
Zorunlu olmayan Vücûdî		
Müntehire		
Vaktiyye		
Sadece Üçüncü Darptan Sonuç Vermeyen Kipli Kıyaslar		
Genel Şartlı Özel Şartlı Genel Örfî Özel Örfî	Genel Mutlak Devamlı olmayan Vücûdî Zorunlu olmayan Vücûdî Müntehire Vaktiyye	Sonuç Vermez

Kaynak: Hûnecî, *Keşfu'l-Esrâr an Gavâmidî'l-Efkâr*, s. 308–312.

Dördüncü şekilde üç şart gereği sonuç vermeyen bu kipli kıyaslar elendiğinde; ilk iki darptan her biri için yüz yirmi bir üçüncü darptan için kırk altı ve dört ile beşinci darptan her biri için de altmış altı kipli kıyas sonuç vermektedir. Hûnecî dördüncü şekilden sonuç veren bu kipli kıyasların sonuç önermesinin nasıl belirlendiğine dair kuralları şu şekilde açıklar:

Sonucun kipine dair kurala gelince; o[sonuç]olumlularda eğer küçük öncül iki dâimeden[mutlak zorunlu veya devamlıdan] biri veya olumsuzu döndürülebilene altısından kurulu bir kıyas ise küçük öncülün döndürülmüş kipine tabidir. Aksi durumda sonuç genel mutlaktır. Olumsuzlarda, olumlu küçük öncüldeki devamsızlık kaydı dışında küçük öncülün döndürülmüş kipine tabidir. Ve devam kaydında oradaki dâimeye tabidir. Ve zorunluluk kaydında da oradaki[kıyastaki] küçük ve büyük öncülün döndürmeleri arasında ortak olana tabidir. Bu olumsuz ister üçüncü darptaki kipli kıyasta olduğu gibi tûmeldir veya diğer iki darpta olduğu gibi tikeldir. Ve[bu

kıyasların]açıklaması: Küçük ve büyük öncülün her birinin diğeriyle değiştirilmesi ve sonucun ilk üç darpta döndürülmesi, diğeri iki darpta da[dört ve beşinci de] iki öncülün döndürülmesi, ilk iki darpta büyük öncülün, üçüncüde[darpta] küçük öncülün, diğeri iki darpta da küçük veya büyük öncülün döndürülmesidir. Ve kuralın gerektirdiği lüzum açık oluncaya kadar hulf ileidir.¹⁵¹

Hûnecî'den aktardığımız ve dördüncü şekilden kipli bir kıyasın sonucuna dair kuralları içeren yukarıdaki paragraf doğrultusunda dördüncü şeklin beş darbına ait sonuç veren kıyasları gruplara ayırmamız gerekmektedir. Zira dördüncü şekil diğeri üç şekildeki sonuç veren kıyaslardan ayrılmaktadır. Çünkü diğeri üç şekilde sonuç veren kipli kıyaslar her darp için geçerliydi. Ancak dördüncü şekilden sonuç veren kipli kıyaslar her darp için farklı olabilmektedir. Bu farklılığı dikkate alarak Hûnecî'ye göre dördüncü şeklin darplarında sonuç önermesinin kipi hakkında şunları ifade edebiliriz:

İlk iki darpta küçük öncül dâime veya olumsuzu döndürülebilen altısından oluşan bir kipli kıyas değilse sonuç önermesinin kipi genel mutlak olur. Küçük öncül özel şartlı veya özel örfiden biri ise sonuç önermesinin kipi devamlı olmayan hîniyye olur. Geriye kalan dördünden biri yani genel şartlı, genel örfi, mutlak zorunlu, mutlak devamlı ise sonuç önermesinin kipi mutlak hîniyye olur. Bu iki darbin her birinden oluşan yüz yirmi bir kipli kıyas aşağıda tablo 22'de gösterilmektedir.

Üçüncü darptan kipli kıyaslarda iki öncülün biri iki dâimedenden yani mutlak zorunlu veya devamlı ise sonuç önermesi devamlı kipinde olur. Olumsuzu döndürülebilen diğeri dördünde eğer iki öncülde şartlılardan oluşursa sonuç önermesi şartlı¹⁵², aksi durumda da sonuç önermesi genel örfi olur. Ancak küçük önerme iki özel vasıflı olduğunda yani özel şartlı veya özel örfi olduğunda sonuç önermesi *bazıda devamlı olmayan* kaydı ilave edilen genel örfi olmaktadır. Bu kurallar gereği üçüncü darptan sonuç veren kırk altı kipli kıyas tablo 23 ve 24'te gösterilmektedir.

Dördüncü ve beşinci darptan kipli kıyaslarda büyük öncül dâime yani mutlak zorunlu veya devamlı ise sonuç önermesi devamlı kipinde olur. Eğer küçük öncül genel

¹⁵¹Hûnecî, *Keşfu'l-Esrâr*, s. 311.

¹⁵²Hûnecî sonrası kaleme alınan birkaç esere baktığımızda iki şartlının ortak olarak döndürülebileceği sonucun genel örfi olduğü görülmektedir. Ancak eğer metni yanlış anlamadıysak Hûnecî sonucun iki şartlıda şartlı olduğünü belirtmektedir. Bkz. Nazım Hasırcı, *Son Dönem Osmanlı'da Kipli Mantık*, s. 124.

mutlak, iki vaktiyye veya iki vücûdî, büyük öncülde olumsuzu döndürülebilenden iki dâime dışında kalan ve *vasfiyyât-ı erbea* olarak nitelenen dört vasıflıdan biri ise bu öncüllerden oluşan bir kipli kıyasın sonuç önermesi genel mutlak olur. Ve son olarak ta eğer küçük öncül olumsuzu döndürülebilenden iki dâime veya dört vasıflıdan biri ve büyük öncülde dört vasıflı ise bu öncüllerden oluşan kipli kıyasın sonuç önermesi mutlak hîniyye olur.¹⁵³ Ve bu kurallar gereği de her iki darptan sonuç veren altmış altışar adet kipli kıyas tablo 25’te gösterilmiştir.

¹⁵³ Hûnecî, *Keşfu'l-Esrâr*, s. 313.

Tablo 22

Dördüncü Şeklin İlk İki Darbında (A-A-I ve A-I-I)¹⁵⁴Sonuç Önermesinin Kipi

↓ Küçük Öncül (A)	↓ Büyük Öncül (A veya I)	↓ Sonuç (I)
Her B zorunlu olarak C dir. Her B devamlı olarak C dir. Her B B olduğu sürece devamlı olarak C dir. Her B B olduğu sürece zorunlu olarak C dir.	Her/ Bazı A zorunlu olarak B dir. Her / Bazı A devamlı olarak B dir. Her / Bazı A A olduğu sürece devamlı olarak B dir. Her / Bazı A devamlı olmaksızın A olduğu sürece devamlı olarak B dir Her / Bazı A A olduğu sürece zorunlu olarak B dir. Her / Bazı A zorunlu olmaksızın A olduğu sürece zorunlu olarak B dir.	Bazı C C olduğu anlarda A dir. (Mutlak Hîniyye)
Her B zorunlu olmaksızın B olduğu sürece zorunlu olarak C dir. Her B devamlı olmaksızın B olduğu sürece devamlı olarak C dir.	Her/ Bazı A zorunlu olarak B dir. Her / Bazı A devamlı olarak B dir. Her / Bazı A A olduğu sürece devamlı olarak B dir. Her / Bazı A devamlı olmaksızın A olduğu sürece devamlı olarak B dir Her / Bazı A A olduğu sürece zorunlu olarak B dir. Her / Bazı A zorunlu olmaksızın A olduğu sürece zorunlu olarak B dir.	Bazı C C olduğu anlarda devamlı olmaksızın A dir. (Devamlı olmayan Hîniyye)
Her B devamlı olmaksızın belirli bir vakitte zorunlu olarak C dir. Her B devamlı olmaksızın herhangi bir vakitte zorunlu olarak C dir. Her B mutlak olarak C dir. Her B devamlı olmaksızın mutlak olarak C dir. Her B zorunlu olmaksızın mutlak olarak C' dir.	Her/ Bazı A zorunlu olarak B dir. Her / Bazı A devamlı olarak B dir. Her / Bazı A A olduğu sürece devamlı olarak B dir. Her / Bazı A devamlı olmaksızın A olduğu sürece devamlı olarak B dir Her / Bazı A A olduğu sürece zorunlu olarak B dir. Her / Bazı A zorunlu olmaksızın A olduğu sürece zorunlu olarak B dir. Her / Bazı A devamlı olmaksızın belirli bir vakitte zorunlu olarak B dir. Her / Bazı A devamlı olmaksızın herhangi bir vakitte zorunlu olarak B dir. Her / Bazı A mutlak olarak B dir. Her / Bazı A devamlı olmaksızın mutlak olarak B dir. Her / Bazı A zorunlu olmaksızın mutlak olarak B dir.	Bazı C genel mutlaklıkla A dir.
Her B zorunlu olarak C dir. Her B devamlı olarak C dir.	Her / Bazı A devamlı olmaksızın belirli bir vakitte zorunlu olarak B dir. Her / Bazı A devamlı olmaksızın herhangi bir vakitte zorunlu olarak B dir. Her / Bazı A mutlak olarak B dir. Her / Bazı A devamlı olmaksızın mutlak olarak B dir. Her / Bazı A zorunlu olmaksızın mutlak olarak B dir.	Bazı C C olduğu anlarda A dir. (Mutlak Hîniyye)

Kaynak: Hûnecî, *Keşfu'l-Esrâr an Ğavâmidi'l-Efkâr*, s. 312.

¹⁵⁴ Darpları yazarken klasik İslâm mantık geleneğine uyarak küçük öncülü önce zikrettik.

Tablo 23

Dördüncü Şeklin Üçüncü Darbında (E- A- E) Sonuç Önermesinin Kipi

İki Öncülden Biri Dâime Olduğunda Oluşan Kipli Kıyaslar		
↓ Küçük Öncül (E)	↓ Büyük Öncül (A)	Sonuç (E) ↓
Hiçbir B zorunlu olarak C değildir. Hiçbir B devamlı olarak C değildir.	Her A zorunlu olarak B dir. Her A devamlı olarak B dir. Her A A olduğu sürece devamlı olarak B dir. Her A devamlı olmaksızın A olduğu sürece devamlı olarak B dir Her A A olduğu sürece zorunlu olarak B dir. Her A zorunlu olmaksızın A olduğu sürece zorunlu olarak B dir. Her A devamlı olmaksızın belirli bir vakitte zorunlu olarak B dir. Her A devamlı olmaksızın herhangi bir vakitte zorunlu olarak B dir. Her A mutlak olarak B dir. Her A devamlı olmaksızın mutlak olarak B dir. Her A zorunlu olmaksızın mutlak olarak B dir.	Hiçbir C devamlı olarak A değildir.
Hiçbir B B olduğu sürece zorunlu olarak C değildir. Hiçbir B B olduğu sürece devamlı olarak C değildir. Hiçbir B zorunlu olmaksızın B olduğu sürece zorunlu olarak C değildir. Hiçbir B devamlı olmaksızın B olduğu sürece devamlı olarak C değildir.	Her A zorunlu olarak B dir. Her A devamlı olarak B dir.	Hiçbir C devamlı olarak A değildir.

Kaynak: Hüneçî, *Keşfu'l- Esrâr an Ğavâmidi'l- Efkâr*, s. 312.

Tablo 24

Dördüncü Şeklin Üçüncü Darbında (E- A- E) Sonuç Önermesinin Kipi

Küçük Önerme Vasfiyyât-ı Erbea Olduğunda Sonuç Önermesi		
↓ Küçük Öncül (E)	↓ Büyük Öncül (A)	Sonuç (E) ↓
Hiçbir B B olduğu sürece zorunlu olarak C değildir.	Her A A olduğu sürece zorunlu olarak B dir. Her A zorunlu olmaksızın A olduğu sürece zorunlu olarak B dir.	Hiçbir C C olduğu sürece zorunlu olarak A değildir.
Hiçbir B zorunlu olmaksızın B olduğu sürece zorunlu olarak C değildir.	Her A A olduğu sürece zorunlu olarak B dir.	Hiçbir C C olduğu sürece devamlı olarak A değildir.
Hiçbir B zorunlu olmaksızın B olduğu sürece zorunlu olarak C değildir.	Her A A olduğu sürece devamlı olarak B dir.	
Hiçbir B B olduğu sürece zorunlu olarak C değildir.	Her A A olduğu sürece devamlı olarak B dir. Her A devamlı olmaksızın A olduğu sürece devamlı olarak B dir.	
Hiçbir B B olduğu sürece devamlı olarak C değildir.	Her A A olduğu sürece zorunlu olarak B dir. Her A zorunlu olmaksızın A olduğu sürece zorunlu olarak B dir. Her A A olduğu sürece devamlı olarak B dir. Her A devamlı olmaksızın A olduğu sürece devamlı olarak B dir.	
Hiçbir B devamlı olmaksızın B olduğu sürece devamlı olarak C değildir.	Her A A olduğu sürece zorunlu olarak B dir. Her A A olduğu sürece devamlı olarak B dir.	
Hiçbir B zorunlu olmaksızın B olduğu sürece zorunlu olarak C değildir. Hiçbir B devamlı olmaksızın B olduğu sürece devamlı olarak C değildir.	Her A zorunlu olmaksızın A olduğu sürece zorunlu olarak B dir. Her A devamlı olmaksızın A olduğu sürece devamlı olarak B dir.	

Kaynak: Hûnecî, *Keşfu'l-Esrâr an Gavâmidî'l-Efkâr*, s. 312.

Tablo 25

Dördüncü Şeklin Son İki Darbında (A-E-O ve I-E-O) Sonuç Önermesinin Kipi

Büyük Öncül İki Dâimededen Biri Olduğunda Sonuç Önermesi Dâime Olan Kipli Kıyaslar		
↓ Küçük Öncül (A veya I)	↓ Büyük Öncül (E)	Sonuç (O) ↓
<p>Her/ Bazı B zorunlu olarak C dir. Her / Bazı B devamlı olarak C dir. Her / Bazı B B olduğu sürece devamlı olarak C dir. Her / Bazı B devamlı olmaksızın B olduğu sürece devamlı olarak C dir Her / Bazı B B olduğu sürece zorunlu olarak C dir. Her / Bazı B zorunlu olmaksızın B olduğu sürece zorunlu olarak A dir. Her / Bazı B devamlı olmaksızın belirli bir vakitte zorunlu olarak C dir. Her / Bazı B devamlı olmaksızın herhangi bir vakitte zorunlu olarak C dir. Her / Bazı B mutlak olarak C dir. Her / Bazı B devamlı olmaksızın mutlak olarak C dir. Her / Bazı B zorunlu olmaksızın mutlak olarak C dir.</p>	<p>Hiçbir A zorunlu olarak B değildir. Hiçbir A devamlı olarak B değildir.</p>	<p>Bazı C devamlı olarak A değildir.</p>
Büyük Öncül Vasfiyyât-ı Erbeadan Biri Olduğunda Sonuç Önermesi Genel Mutlak Olan Kipli Kıyaslar		
<p>Her / Bazı B devamlı olmaksızın belirli bir vakitte zorunlu olarak C dir. Her / Bazı B devamlı olmaksızın herhangi bir vakitte zorunlu olarak C dir. Her / Bazı B mutlak olarak C dir. Her / Bazı B devamlı olmaksızın mutlak olarak C dir. Her / Bazı B zorunlu olmaksızın mutlak olarak C dir.</p>	<p>Hiçbir A A olduğu sürece zorunlu olarak B değildir. Hiçbir A zorunlu olmaksızın A olduğu sürece zorunlu olarak B değildir. Hiçbir A A olduğu sürece devamlı olarak B değildir. Hiçbir A devamlı olmaksızın A olduğu sürece devamlı olarak B değildir.</p>	<p>Bazı C mutlak olarak A değildir.</p>
Büyük Öncül Vasfiyyât-ı Erbeadan Biri Olduğunda Sonuç Önermesi Mutlak Hîniyye Olan Kipli Kıyaslar		
<p>Her/ Bazı B zorunlu olarak C dir. Her / Bazı B devamlı olarak C dir. Her / Bazı B B olduğu sürece devamlı olarak C dir. Her / Bazı B devamlı olmaksızın B olduğu sürece devamlı olarak C dir Her / Bazı B B olduğu sürece zorunlu olarak C dir. Her / Bazı B zorunlu olmaksızın B olduğu sürece zorunlu olarak A dir.</p>	<p>Hiçbir A A olduğu sürece zorunlu olarak B değildir. Hiçbir A zorunlu olmaksızın A olduğu sürece zorunlu olarak B değildir. Hiçbir A A olduğu sürece devamlı olarak B değildir. Hiçbir A devamlı olmaksızın A olduğu sürece devamlı olarak B değildir.</p>	<p>Bazı C C olduğu anlarda A değildir</p>

Hûnecî'nin ilk dört şekil bağlamında kipli kıyaslarla ilgili görüşlerini şu şekilde özetleyebiliriz:

Birinci şekilde küçük öncül olumlu ve fiilî olmalı, büyük öncülde tümel olmalıdır. Bu şekilde kurulan kipli kıyaslarda sonuç önermesi eğer büyük öncül dört vasıflı dışındaki dokuz kipten biri ise büyük öncüle aksi durumda yani büyük öncül dört vasıflıdan biri ise devamsızlık kaydı dışında küçük öncüle tabidir. Eğer büyük öncülde devamsızlık kaydı varsa bu kayıt sonuç önermesine aktarılır ve eğer zorunluluk her iki öncülde ortak ise bu durumda da bu ortaklık sonuç önermesine aktarılır ve birinci şekilden kipli kıyaslar bu kurallar doğrultusunda oluşturulur. Bilindiği üzere birinci şekil tümel olumlu sonuç veren tek şekildir.

İkinci şekilde her iki öncül nitelik bakımından farklı ve büyük öncül de tümel olmalıdır. Kip bakımından da iki öncülden biri dâime veya büyük öncül olumsuzu döndürülebilir altı kipten biri olmalıdır. Bu şekilde mümkün kipler sadece zorunlu kipiyle beraber kullanılmalıdır. Bu kurallar doğrultusunda ikinci şekilden kipli bir kıyasın sonuç önermesi devam kaydı dışında küçük öncüle tabidir. Sonuç önermesi eğer öncüllerde devam kaydı olan dâime varsa bu kayda tabidir. Bu şekilden kipli kıyaslarda devamsızlık ve zorunluluk kaydı sonuç önermesine aktarılmaz yani bir bakıma bu kayıtlar (hazf edilmiş)düşürülmüştür. Ve eğer zorunluluk kaydı ortak ise bu durumda da sonuç önermesi ortak olana tabidir. Bu şekilden sadece olumsuz sonuç çıkar.

Üçüncü şekilde küçük öncül olumlu ve fiilî olmalı, iki öncülden biri de tümel olmalıdır. Bu şekilden kipli kıyasların sonuç önermesi; eğer büyük öncül dört vasıflı dışındaki dokuz kipten biri ise büyük öncüle aksi durumda yani büyük öncül dört vasıflıdan biri ise devamsızlık kaydı dışında küçük öncülün döndürmesine tabidir. Bu şekilden de sadece tikel sonuç çıkar.

Dördüncü şekilde küçük öncülün tikel olumlu olması dışında iki zayıf özellik olarak nitelenen *tikellik ve olumsuzluk* kıyasın öncüllerinde bir araya gelmemeli yani kıyasın öncüllerinden biri tikel olumsuz olmamalıdır. Küçük öncül tikel olumlu olduğunda da büyük öncül tümel olumsuz olmalıdır. Bu şekilden kıyaslarda mümkün

kiplerle kurulan kıyaslar sonuç vermez. Bu nedenle de sonuç veren kıyaslarda mümkün kipler kullanılmaz. Ve bu şekilde kullanılan olumsuzlarında olumsuzu döndürülebilen kipler olması gerekmektedir. Küçük öncül sadece dâime olduğunda veya birlikte kıyas oluşturduğu büyük öncül olumsuzu döndürülebilenlerden biri olduğunda olumsuz olabilir. Bu kurallar gereği bu şekilden kipli bir kıyasın sonuç önermesi; olumlularda eğer küçük öncül iki dâimedenden biri veya olumsuzu döndürülebilen altısından kipli bir kıyas kurulmuşsa küçük öncülün döndürmesine tabidir. Aksi durumda da sonuç önermesi genel mutlaktır. Olumsuzlarda ise olumlu küçük öncüldeki devamsızlık kaydı dışında küçük öncülün döndürülmüş kipine tabidir. Zorunlularda ise büyük ve küçük öncülün döndürmeleri arasında ortak olana, devam kaydında da dâimeye tabidir. Bu şekil birinci şeklin aksine tümel olumlu sonuç vermez.¹⁵⁵

¹⁵⁵ Hûnecî, *Keşfu'l-Esrâr*, s. 313–314.

SONUÇ

Hûnecî'nin on üçüncü yüzyılın önemli eserlerinden biri olan *Keşfu'l- Esrâr an Ğavâmidî'l- Efkâr* adlı eseri bağlamında kipli mantığın temel kavramlarından başlayıp kipli önermeler, kipli önermelerde çelişki ve düz döndürmeden sonra kipli kıyaslarla son bulan bu çalışmamız neticesinde şunları ifade edebiliriz:

Birinci bölümde ele aldığımız ilk konu kipli kavramlardır. Bu kavramların içeriği Hûnecî de dâhil olmak üzere on üçüncü yüzyıl ve sonrasında İslâm mantık geleneğinde İbn Sînâ'nın özellikle *İşârât* adlı eseri çerçevesinde ele alınmış ve İbn Sînâ'nın fazla üzerinde durmadığı *vasfî* olarak nitelenen önermeler yönünde genişletilmiştir. Ve de İbn Sîna'nın belirsiz (*mutlak/filî*), *zorunlu* ve *mümkün* olarak ifade ettiği kipli kavramları her ne kadar bu kavramlar *İşârât* merkezli bir okumada ortaya çıksa da *belirsiz (mutlak/filî)*, *zorunlu*, *devamlı*, *mümkün* şeklinde ele almaya başlamışlardır. Ve aynı şekilde kipli önermelerin *basit* ve *bileşik* olarak iki ana başlık altında incelenmesi de İbn Sînâ sonrası dönemin bir özelliği gibi görünmektedir. Aslında bu ayrıntı bile bize Aristoteles ile başlayan mantık ilminin özellikle İbn Sînâ ve sonrasında sürekli olarak güncellediğini açık bir şekilde ortaya koymaktadır. Görebildiğimiz kadarıyla Hûnecî'yi gelenek içindeki diğer İslâm mantıkçılarından ayıran konulardan biri de Hûnecî'nin özel şartlı önermeye dair yorumudur. Hûnecî özel şartlı önermeyi zât bakımından *zorunlu olmama (lâ zarûra)* kaydıyla ele alırken daha sonraki bazı İslâm mantıkçıları tarafından özel şartlı önermede zât bakımından *devamlı olmama (lâ devâm)* kaydı dikkate alınmıştır. Gerçi Hûnecî'nin *el- Cümel* adlı mantığa dair özet olan eserinde de özel şartlı *devamlı olmama* kaydıyla alınmıştır. Ancak *Keşfu'l- Esrâr*'daki bu fark bize göre özel şartlı önermeyle ilgili önemli bir noktadır. Ve aslında daha net bir şeyler söyleyebilmemiz için Hûnecî'nin mantığa dair eserlerinin yazım sırasını kronolojik olarak belirlememiz gerekmektedir. Bu durumu bir kenara bırakırsak bu ayrımın önemli olmasının sebebinin zât bakımından *zorunlu olmama* kaydının *genel mümkün* ve zât bakımından *devamlı olmama* kaydının *genel mutlaklığa* işaret etmesidir. Ve bu fark özellikle kipli kıyasların sonuç önermesinde farklı sonuçlar ortaya çıkmasında kendini açıkça göstermektedir.

Hûnecî'nin Kipli kıyaslarla ilgili görüşlerini ele aldığımız ikinci bölümde ise sonuç olarak şunları söyleyebiliriz. Hûnecî her ne kadar Şeyh olarak nitelediği İbn Sînâ'nın görüşlerini önemli ölçüde takip etse de Fahreddîn Râzî sonrası dönemin ortak bir özelliği olan ve yer yer İbn Sînâ'nın görüşlerini eleştiren ve geliştiren bir yol izlemeye gayret etmiştir. Bu doğrultuda da yine genel olarak İbn Sînâ sonrası dönemin ortak bir özelliği olarak *vasfî* önermeler ve kıyaslar üzerinde oldukça dikkatli bir şekilde durmuş ve bazı görüşleriyle de kendinden sonraki dönemde de adından söz ettirmiştir. Hûnecî'nin bu görüşlerden biri belki de en önemlisi bir yönüyle de İbn Sînâ eleştirisi olarak niteleyeceğimiz görüşü; birinci şekilde küçük öncülün fiilî olması şartı sebebiyle hâricî önermelerde mutlak zorunlu büyük öncülün mümkün kipli küçük öncülle oluşturduğu kıyasın İbn Sînâ'nın görüşünün aksine sonuç vermediğini iddia etmesidir. Görebildiğimiz kadarıyla Hûnecî'nin bu görüşü kendisinden sonraki klasik İslâm mantıkçıları arasında genel olarak kabul görmüştür. Bu görüş temelde Râzî'ye dayandırılan ancak Hûnecî'nin önermenin konusunu hakîkî ve hâricî okumaya tabi tutarak ortaya çıkardığı bir görüş olarak kabul edilmektedir.

Son olarak Hûnecî'nin *Keşfu'l-Esrâr* adlı eseri bağlamında ele aldığımız kipler mantığının Hûnecî'nin mantığa dair üç eseri ve bu eserlere yazılan şerhler dikkate alınarak, bu eserlerin kronolojik sırasına göre ele alınması gerekmektedir. Zira bu dönemdeki dönüşümü ortaya çıkaran ve Hûnecî özelinde on üçüncü yüzyıl dönemini daha iyi anlayabileceğimiz bir çalışma henüz yapılmamıştır. Böyle bir çalışma yapmak ümidiyle bu araştırmamızda mümkün olabilecek olan hataların da mazur görülmesini ümit ediyoruz.

KAYNAKÇA

Alper, Ömer Mahir, “VII/XIII. Yüzyılda İbn Sînâcı Gelenek: Tenkit ve Terkip Arasında” *Uluslar arası 13.Yüzyılda Felsefe Sempozyumu Bildirileri*. Ankara: Yıldırım Beyazıt Üniversitesi, 2014.

Arıcı, Müstakim, *Fahreddîn Râzî Sonrası Metafizik Düşünce: Kâtibî Örneği*.1. Basım, İstanbul: Klasik Yayınları, 2015.

Bingöl, Abdülkuddüs, *Gelenbevî'nin Mantık Anlayışı*. 1. Basım, İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1993.

Demirkol, Murat ve Enes Kala (Ed.), *Uluslar arası 13.Yüzyılda Felsefe Sempozyumu Bildirileri*. Ankara: Yıldırım Beyazıt Üniversitesi İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi Yayınları, 2014.

Necmi Derin, “Önermedeki Zât-Unvân (Vasıf) Ayrımının Bilgi Açısından Önemi”, *İslâm Araştırmaları Dergisi*, 2013.

Durusoy, Ali, “Mantık ve Mantık Tarihi Üzerine Bir Değerlendirme”, *İslami İlimler Dergisi*.2010.

„İbn Sînâ'nın Klasik Mantığa Katkıları”,*İslam Felsefesinin Sorunları*, Ankara: Elis Yayınları, 2003.

Coşar, Hakan, “İslâm Düşüncesinde Günümüzde Az Bilinen Bir Gelenek: İşârât (Şerhleri) Geleneği” , *Dini Araştırmalar*. C.16, Sayı.43, 2013.

Çağrııcı, Mustafa. “Hûnecî” , *DİA*, C. 18, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1998.

Çetres, Halil İbrahim,“Modal Mantıkta Sıkı İçerme Kavramı”, *Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2014.

Fahreddîn Râzî, *Mantıku'l- Mülahas*.Thk. Ahad F. Karamalekî, A. Asgarinejâd Tahran: Dânişgâh-ı Sâdık, 1962.

„Şerhu'l-İşârât ve't-Tenbîhât. Ali Rıza Necefzâde (thk.), Tahran: Encümen-i Âsâr ve Mefâhir-i Ferhengî, 1384.

Fazlıoğlu, İhsan, “ Faâl Akıl ölünce: XIII. Yüzyıl Felsefe-Bilim Tarihi'nde Hakîkî (invisible) ile Zâhirî (Visible) İlişkinin Yeniden Yorumlanması”, *Uluslar arası 13. Yüzyılda Felsefe Sempozyumu Bildirileri*. Ankara: Yıldırım Beyazıt Üniversitesi İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi Yayınları, 2014.

Hasırcı, Nazım, *Son Dönem Osmanlı'da Kipli Mantık*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2013.

Hacıncipoğlu, İ. Latif, Hülya Altunya, Yunus Emre Akbay ve Saliha Keleş, “İslam Mantıkçılara Göre Hulfî Kıyasın Bilgi Değeri ve Denetlenmesi”, *Felsefe ve Sosyal Bilimler Dergisi*. sayı.16, 2013.

Hûnecî, *el- Cümel*.(Risaletân fî'l-Mantık içinde), Thk. Sâd Ğurâb. Tunus, 1990.

„*Keşfu'l-Esrâr an Ğavamidi'l-Efkâr*. Thk. Halid er-Ruveyhib. Tahran,2010.

İbn Sînâ, *İşaretler ve Tembihler*. Çev. Ali Durusoy, Muhittin Macit, Ekrem Demirli. İstanbul: Litera Yayıncılık, 2005.

„*Yorum Üzerine*. Çev. Ömer Türker. İstanbul: Litera Yayıncılık, 2010.

İbn Haldûn, *Mukaddime*. C 2.Çev. Zakir Kadiri Ugan. İstanbul: Meb Yayınları, 1996.

İmamoğlugil, Halil, “İlk Dönem İslâm Mantıkçılarında Kıyas”, *Yayınlanmamış Doktora Tezi*. Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2006.

Kabbânî, Muhammed Osman, *Er-Risâletü'l- Mardiyye Fî'l-Muveccehâti'l- Mantıkıyye*. Amman: Darannor, 2015.

Kaya, M. Cüneyt, *Varlık ve İmkân*. İstanbul: Klasik Yayınları, 2011.

Kâtibî, *Şemsiyye Risâlesi*. Çev. Ferruh Özpilavcı. İstanbul: Litera Yayıncılık, 2017.

Kuşlu, Harun, *Nasîruddin Tûsî'de Önergeler Mantığı*. İstanbul: Klasik Yayınları, 2017.

Kömürcü, Kamil, “Esirüddin el- Ebheri’nin Kitâbu Beyani’l-Esrâr İsimli Eserinin Mantık Bölümü Üzerine Bir İnceleme”, *C.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi*. Sayı.1, 2011.

Köz, İsmail, “İslâm Mantıkçılarında Modalite Teorisi”, *Yayınlanmamış Doktora Tezi*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2000.

Mahmoud, Ramy, “Khunaji’s al- Jumal in the Context of Logic Studies in the Seventh and Eighth Century (AH) and the Commentaries Written on His Work” , *Tasavvur: Tekirdağ İlahiyat Dergisi 4*, sayı.1, 2018.

Özer, Aytekin, *İbn Sînâ’nın Birleşmeli Kıyas Teorisi ve Sembolik Yorumu*, Bursa: Emin Yayınları, 2009.

Özturan, Mehmet, “Yenilenme Döneminde Mantık” ,*İslam Düşünce Atlası*. C.2, İstanbul: Konya Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları, 2017.

Özpilavcı, Ferruh, *Fârâbî’nin Önerme Anlayışı*. İstanbul: Litera Yayıncılık, 2018.

“ Gazzâlî’nin Mantık İlmini Meşrûlaştırmasının Mantık Tarihi Açısından Değerlendirilmesi”, *İslamî İlimler Dergisi*, C.7, S. 13, 2012.

Özlem, Doğan, *Mantık*. 16. Basım. İstanbul: Notos Kitap Yayınevi, 2011.

Öner, Necati, *Tanzimat’tan sonra Türkiye’de İlim ve Mantık Anlayışı*, 2. Basım, İstanbul: Divan Kitap, 2012.

Rescher, Nicholas, *İslâm Mantık Tarihi*. Çev. Ahmet Kayacık. İstanbul: Litera Yayıncılık, 2018.

Semerkandî, Şemsüddîn, *Düşüncenin Kıstası*. Çev. Necmettin Pehlivan. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2014.

Street Tony, *İslâm Mantık Tarihi*. Çev. Harun Kuşlu. İstanbul: Klasik Yayınları, 2014.

“Afdal al- Dîn al- Khunajî (d. 1248) on the Conversion of Modal Propositions” *Oriens*, sayı. 42, 2014.

Türker, Ömer, “Yenilenme Dönemi” ,*İslam Düşünce Atlası. C.2*, İstanbul: Konya Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları, 2017.

Üçer, Halil İbrahim, “Kemâleddîn ibn Yûnus” , *İslam Düşünce Atlası. C.2*, İstanbul: Konya Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları, 2017.

Yaran, Cafer Sadık, *İnformel Mantık*. İstanbul: Rağbet Yayınları, 2014.

